

NOVA ČITANJA
**DIMITRIJA
TUCOVICA**
GODINA **100** KASNIJE

NOVA „ČITANJA“

DIMITRIJA
TUČOVIĆA

STO GODINA POSLE

Zbornik radova
AKO, Novi Sad 2015.

IZDAVAČ
Alternativna kulturna organizacija – AKO
Vojvode Bojovića 13, Novi Sad

UREDNICI
Prof. dr Momir Samardžić
Dr Milivoj Bešlin

RECENZENTI
Dr Olga Manojlović Pintar
Dr Hrvoje Klasić
Dr Srđan Radović

PROJEKAT PODRŽALA
Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe

LEKTURA I KOREKTURA
Bojana Janjušević

DIZAJN
Daško Milinović

PRELOM
Branka Hodinј

ŠTAMPA
ZOLA štampa, Novi Sad, 2015.

TIRAŽ
300

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

32:929 Tucović D.(082)
329.14(497.11)“1903/1914”(082)

NOVA “čitanja” Dimitrija Tucovića : sto godina posle : zbornik radova / [urednici Momir Samardžić, Milivoj Bešlin]. - Novi Sad : Alternativna kulturna organizacija - AKO, 2015 (Novi Sad : Zola). - 176 str. ; 21 cm

Prema uvodu, radovi su izloženi na skupu “Novo ‘čitanje’ Dimitrija Tucovića’ sto godina posle”, koji je održan 20. juna 2015. u Novom Sadu. - Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz pojedine radove.

ISBN 978-86-80150-07-9

1. Скуп “Ново ‘читање’ Димитрија Туцовића’ сто година после” (2015 ; Нови Сад)
а) Туцовић, Димитрије (1881-1914) - Зборници б) Социјалдемократија - Србија - 1903-1914 - Зборници
COBISS.SR-ID 301426695

SADRŽAJ

MILIVOJ BEŠLIN Dimitrije Tucović – vek kasnije.....	9
DUBRAVKA STOJANOVIĆ Glas iz budućnosti.....	17
PETAR ŽARKOVIĆ SSDP, Dimitrije Tucović i jugoslovenski komunisti.....	21
MIRA BOGDANOVIĆ Dimitrije Tucović i SSDP: Pogled unazad s razmakom od 25 godina.....	53
VOJISLAV MARTINOV Rusija i panslavenstvo iz perspektive Dimitrija Tucovića.....	71
DUŠKO RADOSAVLJEVIĆ Srpska socijaldemokratska partija i ujedinjenje Južnih Slovena.....	87
ZORAN PETAKOV Dimitrije Tucović i Balkanska federacija.....	117
MILOVAN PISARRI Srbija i Arbanija: Tucovićeve teze kao osnova za tumačenja događaja Prvog svetskog rata na Balkanu.....	133
MILOŠ LEKIĆ Srpska socijaldemokratska partija i njen izlazak na parlamentarne izbore u Kraljevini Srbiji 1903–1914.....	151

Uvod: Dimitrije Tucović – vek kasnije

Povodom sto godina od smrti Dimitrija Tucovića, osnivača i predsednika Srpske socijal-demokratske stranke, a u kontekstu globalnog obeležavanja stogodišnjice početka Prvog svetskog rata, Alternativna kulturna organizacija organizovala je, 20. juna 2015, skup „Novo ‘čitanje’ Dimitrija Tucovića – sto godina posle“, kako bi dala savremeni pogled, iz perspektive XXI veka, na teme koje je historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji već istraživala. Novi izazovi, postavljeni nakon pobede neoliberalne paradigme u Hladnom ratu, i pokušaji utvrđivanja bezalternativnosti kapitalističkog sistema, zahtevaju nova „čitanja“ i nove akcente, kao i istraživanja neistraženog, u misli i delu jednog od osnivača i utemeljitelja moderne levice u Srbiji – Dimitrija Tucovića.

Sveobuhvatna istraživanja Dimitrija Tucovića podrazumevaju tematske krugove: od ideje Balkanske federacije, preko rešenja nacionalnog pitanja u njegovom delu, sve do pogleda na balkanske ratove i Prvi svetski rat, kao i njegovo učešće u tim ratovima, kritiku nacionalizma, ekspanzionizma i velikodržavlja. Narativi o Tucoviću trebalo bi da ponude i odgovore koji se tiču antiimperijalizma i antimilitarizma u pisanom delu i političkoj aktivnosti Dimitrija

Tucovića i Srpske socijaldemokratske stranke, kao i u njenom parlamentarnom iskustvu. Težak položaj radništva na počecima industrijalizacije Srbije s početka prošlog veka, kao i ideje socijalizma, ali i zavidan evropski ugled i mesto Dimitrija Tucovića u Međunarodnom radničkom pokretu, takođe bi bile teme koje bi trebalo podvrgnuti analizi i savremenim pogledima. Nezaobilazni tematski okviri, kada je reč o D. Tucoviću, jesu i njegova „povezanost“ sa jugoslovenskim komunistima, čija je bio važna preteča, te njegovo mesto i način na koji je interpretiran u istoriografiji i kulturi sećanja u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i u današnjem trenutku. Ovaj zbornik, proistekao iz pomenute konferencije „Novo ‘čitanje’ Dimitrija Tucovića – sto godina posle“, nema intenciju da odgovori na sva navedena pitanja, ali su mnoga od njih ne samo naznačena, već i minuciozno istražena.

Aktuelni pokušaji izgnanstva misli i političkog delovanja Dimitrija Tucovića iz istorije političkih i društvenih ideja u savremenoj Srbiji, kao i pokušaji njegove marginalizacije i podvrgavanje praksi *damnatio memoriae*, najavljenim uklanjanjem posmrtnih ostataka i spomenika sa centralnog beogradskog trga – Slavije, traže nova istraživanja i interpretacije, kao i političku aktuelizaciju njegovog nasleđa.

Ipak, ideje i delo Dimitrija Tucovića nisu nepoznati našoj sredini, još manje istoriografiji. U Beogradu je decenijama delovao Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, u kome su radili brojni istoričari koji su se bavili navedenom temom (Mladen Vukomanović, Milan Borković, Jovan Dubovac, Milica Milenković,

Nadežda Jovanović, Desanka Pešić, Latinka Perović, Dubravka Stojanović), proučavajući radnički pokret u Srbiji – ideje, organizaciju, međunarodne veze. Tako je stvoren nezaobilazan naučni opus koji je obuhvatao i voluminozna kritička izdanja izvora: *Sabrana dela Dimitrija Tucovića* u deset tomova (1975–1981), te dela drugih socijaldemokrata (Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Radovan Dragović, Triša Kaclerović). Održano je više naučnih skupova o kojima je trag sačuvan u zbornicima. Kada se sve navedeno ima u vidu, ostaje pitanje odakle utisak o nepoznavanju i potisnutosti dela Dimitrija Tucovića u savremenosti i kako je političar koji je toliko napisao i o kome se tako intenzivno pisalo, danas gotovo izgnan iz savremenog srpskog društva i historiografije?

Ni čitav politički kontekst nije bez istorijske ironije. Najpre, najavljeno je peto sahranjivanje Dimitrija Tucovića (Vrapčje brdo, Kolubara, Lazarevačka crkva, beogradski Trg Slavija i u najavi – Novo groblje). Zatim, u isto vreme, i premeštanje biste Dimitrija Tucovića, rad vajara Stevana Bodnarova, sa Trga Slavija na plato ispred sedišta Narodne banke. U prilog ovim planovima, navođeni su tobož neideološki, urbanistički motivi. Međutim, prva ideja o izmeštanju posmrtnih ostataka Dimitrija Tucovića, sa isključivo političkim motivima, izneta je još ratne 1993. Ako već u to vreme nije uspelo „veliko rešenje“ o „izmeštanju“ Tita iz Beograda, trebalo se zadovoljiti raskopavanjem Tucovića – petim po redu. Gotovo ritualnoj osveti nad prvim modernim levičarskim i antiratnim političarem i misliocem u srpskoj istoriji u to vreme pridružio

se i najčitaniji beogradski nedeljnik *NIN*, dajući svoj doprinos „događanju naroda“ demonizacijom Tucovićeve knjige *Srbija i Arbanija*. Bio je to sastavni deo antialbanske kampanje u jeku njenog širenja renacionalizovanom Srbijom, koja se upravo spremala u ratni pohod na Jugoslaviju. Isti nedeljnik je, potom, promenio ime svoje nagrade za publicistiku: umesto „Dimitrije Tucović“ – „Slobodan Jovanović“. Istaknuti pravnik i istoričar, ali i nacionalistička paradigma i gorljivi zagovornik četništva u vreme Drugog svetskog rata. I tek još jedan zamajac politici istorijskog revizionizma u Srbiji.

Ostaje dilema za istraživače, ne one koji se bave Tucovićem, već vremenom u kome je izgnan iz istorije društvenih ideja Srbije, dakle, devedesetih godina XX veka: da li je navedenom ishodu više doprinela restauracija kapitalizma ili pobeđnički hod nacionalizma, koji je verovao da se samoostvaruje u epohi ratova, a koji Dimitriju Tucoviću nije oprostio kritiku velikodržavlja, posebno odnos prema ratu, Kosovu i Albancima? I tako sve do savremenosti, kada glavni urednik uticajnog prestoničkog desničarskog tabloida na stotu godišnjicu smrti poručuje da je kod Tucovića „u pitanju borba protiv sopstvenog naroda. Samoponištavanje.“ Pitajući se „zbog čega najveći trg u Beogradu, onaj na Slaviji, i dalje nosi ime Dimitrija Tucovića, čoveka koji je udario temelje antisrpske propagande na Balkanu i u Evropi, koji Srbima ni najmanje dobro nije doneo, naprotiv.“

A šta je poručivao Tucović? Zbornik radova sa navedene konferencije, koji predajemo čitalačkoj

publici, svedočiće o tome. Za uvodni tekst, samo fragmenti. „Arbanaška sela, iz kojih su muški blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgarišta. To behu u isto vreme varvarski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece. I dokle su ustanici zarobljene srpske oficire i vojnike razoružavali i puštali, dotle srpska soldateska nije štedela ni njihovu decu, žene i bolesne.” Dimitrije Tucović je srpsko zauzimanje Kosova 1912. propratio uz komentar, „ušli smo na tuđu zemlju”, opominjući da je „izvršen pokušaj ubistva s predumišljajem nad celom jednom nacijom”, što je „zločinačko delo” za koje se „mora ispaštati”. „Plotuni su poobarali žene koje su držale odojčad u naručju; pokraj mrtvih matera drala su se njihova dečica koja su slučajno bila pošteđena kuršuma: tela, kao jela vitka, lepih gorštakinja rila su se kao crvi po ledini; žene su se porađale od straha. Za dva sata potamanjeno je na 500 duša.”

Nije Dimitrije Tucović ostao bez empatije ni u slučaju surove prakse uvođenja kapitalizma u Srbiji, žigošući pre svega eksploataciju dece u Leskovcu, o čemu je ostavio neke od najpotresnijih analiza: „Ovo su deca iz tekstilnih fabrika u Leskovcu. Od četrdeset sedmoro, šestoro ih je stupilo u fabriku od sedam godina, četrnaestoro od osam, dvanaestoro od devet, osmoro od deset, sedmoro od jedanaest. Rade u fabrici po 12 sati. Njihova starost je: četvoro od osam, petoro od devet, sedmoro od deset, desetoro od jedanaest, šesnaestoro od dvanaest, petoro od trinaest, jedno od četrnaest godina. Ovu decu fabrikanti Ilić, Teokarević i Petrović upropašćuju u svojim preduzećima, tamo

ih tuku, pa kad polumrtva od rada i tortura popadaju, dolaze im noću roditelji te ih nose kući.”

Upozoravao je Tucović i da “nije srpska vlada ta, nisu srpski bajoneti ti koji će izvršiti ujedinjenje jugoslovenstva. To su narodne mase, koje će izvojevanjem uslova za kulturni napredak izvojevati sebi slobodu.” I ovim povodom istorija će mu dati za pravo, a osveta nad njegovim kostima neće to moći da promeni.

Srpski socijaldemokrati Dimitrija Tucovića, u odnosu na Svetozara Markovića koji je, pod uticajem ruskog revolucionarnog narodnjaštva šezdesetih godina XIX veka, dao patrijarhalan odgovor na izazov modernizacije, bili su drugačija istorijska tendencija: u konstelaciji zapadnoevropske moderne. Kao marksisti, kapitalizam su smatrali pretpostavkom socijalizma i u tom smislu su i delovali u parlamentu, zalažući se za usvajanje radničkog zakonodavstva. Zalagali su se za privredno jedinstvo Balkana i federaciju balkanskih i južnoslovenskih naroda. U toku svoje kratke istorije, u parlamentu i u svojim glasilima, bili su protivnici militarizma, velikodržavlja i rata. Odlični publicisti i govornici ostavili su o tome dragocene pisane tragove. Za svoje vreme bili su ne samo politička, već i društvena i kulturna pojava u Srbiji, vršeći snažnu i suštinsku pluralizaciju njenog društva.

Vraćanjem mislima, idejama i političkom nasleđu Dimitrija Tucovića, kao važnoj vertikali levičarske tradicije na ovim prostorima, ali i univerzalnoj, humanističkoj i civilizacijskoj pojavi, najbolje bi se odgovorilo savremenim tokovima koji su okrenuti

negiranju i zatiranju navedenih vrednosnih orijentacija. Polazeći od toga da svaka generacija iznova piše i interpretira istoriju, suočena sa izazovima vlastitog vremena, smatramo da novo „čitanje“ Dimitrija Tucovića u savremenom kontekstu predstavlja ne samo potrebu, nego i obavezu.

Glas iz budućnosti¹

Pre tačno sto godina, na samom početku Prvog svetskog rata, poginuo je antiratni borac, socijaldemokrata Dimitrije Tucović. Njegovi politički stavovi danas deluju veoma daleko od nas. Neko bi mogao reći da im je istekao rok, da su stari već čitav vek, da su bili uklopljeni u drugačiji politički milje, da su se okolnosti sasvim promenile. To je naravno tačno, ali to je opor zaključak o nama danas. Opor je, jer danas nema stranke koja bi dosledno i istrajno zastupala svoj program koji bi bio neprekidni izazov mejnstrimu, njegova stalna alternativa, antiteza, kao što je to bila Tucovićeva Srpska socijaldemokratska partija. Danas nema političke organizacije koja bi insistirala na svojoj idejnoj posebnosti i njoj žrtvovala mogućnost da se domogne makar parčeta vlasti. I, posebno, nema nikog spremnog da uporno tvrdi da su unutrašnji razvoj Srbije i borba za slobode u njoj neupitni prioriteti, koji se nikad i ni po koju cenu ne smeju ugrožavati fantazmagoričnim programima proisteklim iz nacionalne arogancije.

Dimitrije Tucović, naravno, vodio je politiku socijalne jednakosti u srpskom društvu. Ali glavno pitanje, u toj prvoj deceniji 20. veka, bilo je nacionalno pitanje i upravo su tu programska opredeljenja

¹ Tekst objavljen u nedeljniku *NIN* 20. 11. 2014. prenosimo sa dozvolom autorke.

njegove stranke bila najoštrije suprotstavljena glavnim političkim tokovima. Bilo je to vreme kada je izgledalo da se ostvaruju svi nacionalni snovi i da je davnašnji cilj zaokruživanja željene državne teritorije nadohvat ruke. U takvoj atmosferi povišene nacionalne temperature, ustati protiv samog koncepta nacionalne države i, posebno, protiv svih pokušaja njenog uvećanja, bilo je gotovo svetogrđe. Govoriti da je stvaranje nacionalnih država na Balkanu samo kvasac za nove sukobe bila je anticipacija svega što se potom dogodilo. Založiti se za stvaranje nadnacionalne Balkanske federacije u trenutku kada su se balkanski narodi spremali za svoje beskrajne međusobne okršaje, bilo je u potpunosti disonantno u odnosu na sveprisutni zov nacije. Opominjati da stalne napetosti i nestabilnosti na Balkanu otvaraju prostor za neprekidno mešanje i arbitriranje velikih sila u ovom regionu, bilo je proročki. Pisati da fiksacija na nacionalno otvara politički prostor za dominaciju vojnih krugova i stalno ugrožavanje sloboda pojedinaca, izgledalo je blasfemično u vremenu dubinske militarizacije srpskog društva. Oспорavati oslobodilački karakter ratovima koji su pokretani s parolom slobode na barjaku i tvrditi da na etnički mešovitom prostoru „oslobođenje jednog naroda u granicama nacionalne države znači utamničenje drugog“, do danas je ostalo izvan dometa nacionalnih stratega. Insistirati na tome da povlačenje novih granica vodi u ekonomsko osiromašenje, jer udrobljava tržište i usporava ekonomske tokove, još uvek je neotkrivena misao u regiji, koja ne prestaje da se usitnjava i da u potpunosti poništava svoje

privredne kapacitete. Upozoravati da nacionalna zaslepljenost sprečava da se uoče mešetarenja, korupcija i stalno truljenje, govorilo je o dubinskom razumevanju problema srpskog društva.

Ali Tucovića je do danas malo ko čuo. Politika je otišla u suprotnom pravcu, mi smo nastavili da se gložimo, delimo, usitnjavamo, da, pozivajući se na „velike ideje“, ugrožavamo slobode, da u ime „pitanja svih pitanja“ kočimo razvoj. Zbog toga ideje Dimitrija Tucovića danas pre mogu izgledati kao da nam stižu iz nekakve utopijske budućnosti, nego iz ozbiljno davne prošlosti. Njegove ključne ideje modernije su, savremenije i u mnogo čemu sasvim suprotne onima na kojima tavori Srbija danas. Njegovi principi su daleki ne zato što su prevaziđeni, nego zato što čitav vek nisu dosegnuti.

SSDP, Dimitrije Tucović i jugoslovenski komunisti

Više od šezdeset godina bista Dimitrija Tucovića smeštena je na centralnom mestu beogradskog trga Slavija. Spomen-mesto utemeljivaču modernog radničkog pokreta u Srbiji, omeđeno automobilskim saobraćajem, vremenom je postalo nepristupačnije za poštovaoca njegovog dela, kao što je i sama ideja srpske socijaldemokratije vremenom postajala daleka uspomena na intelektualano i političko pregalaštvo jedne generacije srpskih socijalista s početka XX veka. U trenutku konstruisanja sasvim novog ideološkog identiteta, jugoslovenski komunisti, podižući spomenik i prenoseći posmrtno ostatke u Beograd, oživljavali su ponovo duh Dimitrija Tucovića. Oslobađajući se ideološkog tutorstva sovjetske partije i Staljinovog autoriteta, tim činom želeli su da pokažu da je istorija socijalističke ideje na balkanskim prostorima snažno utemeljena i da se ponose svojim pretečama. Instrumentalna važnost novonastalog pijeteta prema Dimitriju Tucoviću bila je očigledna u važnom istorijskom trenutku odbrane nezavisnosti zemlje i sopstvenog socijalističkog puta, ali to nije bilo jednostavno sprovesti. Suštinski, srpska socijaldemokratija i boljševizam jugoslovenskih komunista bile su dve nepomirljive istorijske tendencije, razdvojene različitim istorijskim isku-

stvom i učinkom. Ipak, ličnost Dimitrija Tucovića imala je dovoljno jaku simboličku moć da se javi kao potrebna spona, kao izraz kontinuiteta marksističke misli, koja, kako se činilo te 1949. godine, dobija novu afirmaciju. Vek nakon smrti D. Tucovića i više od dve decenije nakon sloma jugoslovenskog socijalizma, može se u strogim naučnim, a ne ideološkim okvirima, dati ocena obe istorijske tendencije i njihove uzajamnosti. Proučavajući ih i stavljajući ih u kontekst vremena u kojem su se razvijale, dolazimo do potrebnih znanja o istoriji jedne ideje na ovim prostorima, čija bilo kakva nova afirmacija nije moguća bez suočavanja sa istorijom.

Srpska socijaldemokratija na političkoj sceni Kraljevine Srbije javila se početkom XX veka. Kao samostalan politički faktor, po Dimitriju Tucoviću, socijalizam u Srbiji nastaje tek onda „kada je dobio u odeljenoj radničkoj klasi svoju kičmu“, kada su počele da se izdaju „Radničke novine“ i kada je oformljena prva socijaldemokratska organizacija – Opšte radničko društvo u Beogradu.¹ Socijalistička misao, ipak, nije pristigla u Srbiju s novom generacijom mladih marksista, već je od druge polovine 19. veka bila snažno prisutna u srpskom društvu, nastupajući kao refleks različitih inostranih uticaja.

Od početka XIX veka, sa nacionalnom i socijalnom revolucijom, Srbija je u procesu izgradnje nezavisne moderne države otvarala javni prostor za prožimanje različitih ideja koje su dolazile iz Evrope. Ideje liberalizma i socijalizma, koje su proizašle iz revolucionarnih sukoba u Zapadnoj Evropi, postaju idejno uporište za

¹ Dimitrije Tucović, *Sabrana dela*, III, Beograd 1980, 14.

mnoge prve školovane generacije srpske inteligencije. O prvim socijalističkim učenjima u Srbiji postepeno se saznavalo putem štampe, prevedenih knjiga, na predavanjima na Velikoj školi, kao i kroz proživljena iskustva mnogobrojnih srpskih studenata koji su se vraćali sa studija na evropskim univerzitetima.² Socijalistička misao postepeno postaje neizostavni činilac javne politike, važno intelektualno promišljanje o stvaranju socijalno pravednijeg društva, nasuprot individualizmu liberalizma i nejednakosti kapitalizma. U trenutku kada se krajem '60-tih i početkom '70-ih godina XIX veka u Evropi već javlja Marksov politički uticaj, a iskustva Pariske komune sumiraju, u Srbiji se socijalizam populariše i politički osmišljava delatnošću, pre svega, jedne ličnosti – Svetozara Markovića. Njegovo razumevanje socijalizma, koje se zasnivalo na selektivnom tumačenju Marksovih radova i pod velikim uticajem ideja ruskog narodnjaštva, bilo je u bliskoj vezi sa razumevanjem društveno-ekonomske stvarnosti Srbije '70-tih i '80-tih godina XIX veka.³ Slično kao i u carističkoj Rusiji, gde je u istom periodu dominirala misao socijalističkog narodnjaštva, srpski socijalisti okupljeni oko Svetozara Markovića formulisali su ideal „narodne države”. On je trebalo da predstavlja izraz osobenosti srpskog društva, koje ne želi da ponavlja negativne efekte razvoja kapitalizma u Evropi, uzdajući se u već postojeće oblike kolektivne svojine – opštinu i seosku zadrugu. Narodna država, po mišljenju S. Markovića trebalo je da bude osnovni vlasnik sredstava za proi-

² Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19 veka*, I, Beograd 1985, 157–166.

³ Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze: prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd 1991, 25.

zvodnju i garant protiv svih oblika socijalnog raslojavanja srpskog društva. Socijalizam Svetozara Markovića, kasnije, u očima srpskih socijaldemokrata, biće posmatran kao utopijski i predmarksistički. Njegov ideološki uticaj nije suštinski imao dodirnih tačaka sa socijaldemokratskom idejom, ali je presudno uticao na čitavu jednu generaciju prvih srpskih socijalista i političkih stranaka.

Pojava srpskih socijaldemokrata, početkom XX veka, predstavlja sasvim novu fazu u razvoju socijalističke misli u Srbiji. Kako je to jasno predstavio i sam Dimitrije Tucović: „Rad srpske socijaldemokratije nema nikakve ideološke zajednice sa radom Svetozara Markovića i njegovih sledbenika. Od utopizma S. Markovića i esnafuka njegovih naslednika nije bilo niti ima i jednog traga u našem mladom pokretu.”⁴ Nova generacija srpskih socijalista, koja se pojavila u poslednjoj deceniji XIX veka (Dragiša Lapčević, Kosta Jovanović, Jovan Skerlić) želela je da se, po uzoru na novi kodifikovani „marksizam II internacionale”, u Srbiji uspostavi jezgro pravog autentičnog evropskog socijalizma. Taj intelektualni poduhvat evropske levice, „od Marksa ka marksizmu” odvijao se neposredno nakon smrti Karla Marksa, a u njemu su učestvovali neki od najznačajnijih marksističkih teoretičara (Engels, Kaucki, Bernštajn). Krajnji rezultat njihovih napora, sa prevashodnim ciljem da se Marksovi radovi afirmišu u jednoj teorijski zaokruženoj celini, bilo je isticanje nekoliko najvažnijih marksističkih principa, kojim će marksizam predstavljati svojevrsnu „intelektualnu podršku moralnom besu koji je proistekao iz nejed-

⁴ D.Tucović, *nav. delo*.

nakosti kapitalizma".⁵ Ti osnovni principi, u pojednostavljenom smislu, bili su: marksistička ekonomska teorija eksploatacije, materijalistički koncept istorije i razumevanje proletarijata kao jedne homogene klase, čiji prvenstveni cilj mora biti buduće političko organizovanje.

Srpska socijaldemokratska stranka⁶, osnovana 1903. godine, predstavljala je u svakom smislu oličenje tadašnjeg evropskog marksizma. Osnovana je na široko prihvaćenom uverenju evropskog marksizma da u budućoj ekonomskoj i političkoj borbi proletarijata mora postojati nezavisna organizovana radnička partija, koja će, pre svega, raditi na emancipaciji radničke klase, razvijanju njene klasne svesti i olakšavanju njenog društvenog položaja, svim mogućim sredstvima političke borbe. I pored činjenice da je evropski socijalizam imao brojne nemarksističke izvore, koji su i dalje bili dominantni, sa političkim i ideološkim organizovanjem II internacionale, oni su se pokazali suviše slabim i politički neorganizovanim. Stara tradicija levica krajem 19. veka bila je definitivno poražena.⁷ U Rusiji, to je npr. značilo prekid svake moguće veze socijalističkog revolucionarnog pokreta s ideologijom narodnjaštva, dok su u Francuskoj marginalizovane tradicije blankizma i prudonizma. Marksizam je postao mnogo više od teorije, postao je jedinstven pogled na svet, čija stvar-

⁵ Donald Sassoon, *One hundred years od socialism: The west european left in the XX century*, New York 2010, 7.

⁶ Od 1909. godine menja naziv u Srpska socijaldemokratska partija.

⁷ Pre svega, misli se na opoziciju koja se protiv Marksa pojavila u Prvoj internacionali: britanski sindikalisti, francuski prudonisti i blankisti, bakunjinisti i anarhisti. Početkom '70-tih godina XIX veka poražane su bile sve koncepcije, osim britanske. Njihovim političkim porazom odbačene su konspirativne metode u ime parlamentarne političke borbe.

nost je dostupna naučnoj analizi.⁸

U otvaranju nove etape parlamentarizma u Srbiji nakon Majskog prevrata, politička strategija SSDP-a bila je definisana usvojenim programom na osnivačkom kongresu, jula 1903. Prihvaćeni program i statut partije ostali su nepromenjeni do Prvog svetskog rata i najbolje su manifestovali privrženost srpskih socijaldemokrata njihovom najvećem političkom i ideološkom uzoru – Nemačkoj socijaldemokratskoj partiji. Erfurtski program nemačke socijaldemokratije, usvojen 1891. godine, zajedničkim naporima Karla Kauckog i Edvarda Bernštajna, bio je jedan od najčitanijih tekstova evropskih socijalista.⁹ On je odredio teoretske i praktične zadatke za političku borbu jedne moderne masovne radničke partije i oni su doslovce bili primenjivani u SSDP-u. Taj erfurtski spoj revolucionarnog i reformističkog najbolje je predstavio jedan od istaknutih srpskih socijaldemokrata, Radovan Dragović, u referatu o partijskom programu 1903:

„Mi mislimo da je današnje društveno uređenje u osnovi rđavo, i zato tražimo, pored toga što hoćemo da popravimo sve što se reformama da popraviti, da se sama osnova društvenog uređenja promeni, da na mesto privatne dođe društvena svojina. A to znači biti revolucionaran prema današnjem društvu, bez obzira na to na koji će se način sama promena izvršiti: revolu-

⁸ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, II, Beograd 1983, 10.

⁹ Socijalistički časopis *Novo vreme* 4/1903, koji je uređivao Kosta Jovanović, objavio je Erfurtski program još pre osnivanja SSDP, 25. februara 1903. U uredničkom komentaru ovaj program se hvali kao najdosledniji izraz naučnog socijalizma, koji je kao takav trebalo da vodi i srpske socijaliste, sve dok oni ne razrade sopstveni program prilagođen nacionalnim specifičnostima. Mira Bogdanović, *Srpski radnički pokret 1903–1914: naličje legende*, Zagreb 1989, 141.

cijom ili mirnim prelazom.“¹⁰

Prema svom političkom i ideološkom profilu, SSDP je bila u potpunosti jedinstvena pojava na političkoj sceni Srbije u prvoj deceniji XX veka i, uz Samostalnu radikalnu stranku, jedina prava opozicija vladajućoj Radikalnoj stranci. Iako njena politička snaga sve do Prvog svetskog rata nije bila velika¹¹, njen nastup u parlamentarnom i vanparlamentarnom životu Srbije razbijao je uokvireni monizam političkog života. Kao vatreni opozicionari vladajućoj buržoaziji, šireći marksističku misao u jednoj neindustrijskoj zemlji, sa svojim principijelnim zahtevima bili su glavni zagovornici veće demokratizacije političkog života Srbije.¹² Bili su jedina politička opcija koja je kritikovala nacionalnu politiku srpske vlade, koja je formulisala koncept Balkanske federacije i koja je isticala neophodnost većeg ekonomskog razvitka Srbije.

Dimitrije Tucović bio je jedan od najistaknutijih vođa SSDP-a. Na osnivačkom kongresu 1903. pojavio se kao već etablirani opozicionar¹³ i, uz Radovana Dragovića i Trišu Kaclerovića, predstavljao je deo mlađe generacije srpskih ortodoksnih marksista. Sve do smrti, uz prekide, bio je deo najužeg rukovodstva partije (uglavnom sekretar), a od 1910. postaje glavni urednik

¹⁰ Dragiša Lapčević, *Istorija socijalizma u Srbiji*, Beograd 1979, 137.

¹¹ Vrlo skroman rast broja glasača: 1903. je dobila 1.719 u gradovima; 1905. – 2.571; 1906. – 3.381; 1908. – 3.034; 1912. – 3.814. Uglavnom je u parlamentu bila zastupljena sa dva poslanika. M. Bogdanović, *nav. delo*, 14.

¹² Osnovni zahtevi SSDP nisu se menjali sve do kraja postojanja stranke, definisani njenim programom 1903: opšte pravo glasa, neposredno narodno zakonodavstvo, opšta vojna obaveza, sloboda misli, pravo zbora i udruživanja, emancipacija žena, sekularizacija društva, progresivni porez, besplatna lekarska pomoć, pravosuđe i pravna pomoć, D. Lapčević, *nav. delo*, 141–143.

¹³ Zbog učešća u martovskim demonstracijama protiv režima 1903, te izdavanja policijske poternice, D. Tucović je morao da se na kratko vreme skloni u Beč. Nakon Majskog prevrata bio je rehabilitovan.

novog teoretskog časopisa *Borba*. Njegovi partijski drugovi najčešće su isticali njegovo veliko organizatorsko umeće u radu partije, ali i veliko poznavanje međunarodne politike.¹⁴ Za Dragišu Lapčevića Tucović je bio odličan organizator, teoretičar i praktičar, čija veličina je „prevazilazila snagu pokreta”.¹⁵ Ugled koji je imao u međunarodnom radničkom pokretu pružio mu je mogućnost da aktivno učestvuje u brojnim polemikama na kongresima Druge internacionale. Najzapaženiji nastup D. Tucović je imao na kongresu u Kopenhagenu 1910, kada je kritikovao stav austromarksista prema nacionalnom pitanju. U svojim teoretskim razmišljanjima najviše se oslanjao na nemačku socijaldemokratiju, koja je po njemu predstavljala „najsavršeniju organizaciju”.¹⁶ Unutar partije njegov uticaj bio je veliki, a pojedini članovi partije čak su pominjali i postojanje tzv. tucista.¹⁷ Prvi svetski rat i tragična smrt, 20. novembra 1914, onemogućila je D. Tucovića da se izjasni o događajima koji će zauvek podeliti evropsku levicu. O razlozima za odlazak na front, Tucović se nedvosmisleno izjasnio:

„Ovaj rat je nametnut Srbiji sa strane imperijalističkih sila Austro-Ugarske i Nemačke. Braneci Srbiju, mi branimo našu narodnu samostalnost i sve naše političke slobode i demokratske tekovine u njoj. Od ishoda ovoga rata zavisi i budućnost socijalizma u Srbiji. I zato ja kao i svi ugledni članovi pokreta, sposobni za borbu, moramo biti u boračkim jedinicama. Zbog toga

¹⁴ V. Lapčević, T. Milenković (prir.), *Prepiska srpskih socijalista u toku Prvog svetskog rata*, Beograd 1979, 366.

¹⁵ D. Lapčević, *nav. delo*, 178.

¹⁶ D. Tucović, *nav. delo*, 14

¹⁷ V. Lapčević, T. Milenković (prir.), *nav. delo*.

niti želim niti bih primio ma kakvo sklonjeno mesto.”¹⁸

Prvi svetski rat učinio je kraj jedinstvenom frontu evropske levice. Od momenta kada su mnogobrojne socijaldemokrate širom Evrope zamenile svoj internacionalizam za učešće u vojnim poduhvatima svojih država, temelji Druge internacionale bili su ozbiljno uzdrmani. Sve one nijansirane razlike koje su postojale u interpretacijama marksizma pre rata, sada su se pretvorile u zaoštrene nepomirljive strane, dok je Oktobarska revolucija 1917. samo još više ubrzavala tu započetu polarizaciju u Međunarodnom radničkom pokretu. Treća internacionala, osnovana marta 1919. pod direktnim uticajem sovjetske boljševičke partije, inicirala je potpuni raskid sa idejnim nasleđem marksizma Druge internacionale. Na njenom Trećem kongresu, u julu i avgustu 1920, Lenjin podnosi svoj čuveni „21 uslov”, dokument predstavljen tako da je od novoosnovanih komunističkih partija trajno udaljio socijaldemokratsku zapadnoevropsku levicu. Od novih komunističkih partija tražilo se: izbacivanje svih reformista i centuramaša, prihvatanje unutarpartijske discipline, podrška Sovjetskoj republici, spremnost za ilegalni rad i naziv komunistički kao obavezujući.¹⁹ Vrlo brzo je u skoro svim evropskim predratnim socijaldemokratskim partijama došlo do rascepa na dve strane – komunističku i socijaldemokratsku. Unutar predratne Srpske socijaldemokratske partije sukob dve koncepcije imaće svoj konačni epilog tek na Vukovarskom kongresu 1920. godine. Njemu je prethodilo stvaranje nove posleratne partije, pokušaj konstruisanja kompromisnog progra-

¹⁸ Nikola M. Popović, *Dimitrije Tucović: njegov život i rad*, Beograd 2014, 105-106.

¹⁹ D. Sassoon, *nav. delo*, 32-33.

ma i javna polemika o novom modelu revolucionarne partije.

Srpska socijaldemokratska partija, u julu 1914, izjasnila se protiv rata. Takav stav predstavljao je samo nastavak njene principijelne antiratne i antimilitarističke politike, koju je partija demonstrirala još u vreme balkanskih ratova. Bila je to svojevrsna „borba za identitet“ male i nedovoljno politički jake stranke, kao određeni залог za njenu posleratnu političku budućnost.²⁰ I pored svoje antiratne retorike, SSPD je tokom rata podelila sudbinu zemlje. Organizaciono razbijena, sa mnogobrojnim ljudskim gubicima, od kojih su najtragičnije doživljene smrti D. Tucovića i D. Popovića. Rad partije srpskih socijaldemokrata sveo se na međusobne prepiske i pojedine lične inicijative njenih istaknutih članova. Međutim, iskustva koja su srpske socijaldemokrate proživjele tokom rata vrlo brzo opredeljivala su ih u budućoj podeli evropske levice i ona će biti odlučujuća za postepeno nestajanje teoretskih i političkih temelja predratne SSPD. Na ovom mestu trebalo bi istaći nekoliko ključnih momenata. Prvo, ratna opcija jednog značajnog dela evropskih socijalista izazvala je veliko razočaranje kod srpskih socijaldemokrata. Kao jedina partija evropske levice, uz ruske socijaldemokrate, koja je izašla sa antiratnom platformom, postala je razočarana držanjem levih partija prema ratu u Evropi. Odluka jednog dela socijaldemokratskih partija da prihvate rat doživljavana je kao „izdaja“, a njeni akteri, koji su pored davanja podrške ratnim kreditima uzimali i učešća u ratnim vladama, karak-

²⁰ Dubravka Stojanović, *Iskušavanje načela: Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912-1918*, Beograd 1994, 13.

terisani su kao „socijalšoviniisti“. Za takav njihov stav okrivljena je prvenstveno politika Druge internacionale i njen „lažni internacionalizam“. Revolucionarna antiratna opcija evropske levice (Lenjin, R. Luksemburg, K. Libkneht), jedina je imala, po njihovom mišljenju, moralni autoritet, da istupa u ime proletarijata nakon rata. Drugo, ruska revolucija imala je dvostruki značaj. S jedne strane, osim što je sama po sebi bila prva uspešna izvedena proleterska revolucija, ona je za srpske socijaldemokrate značila prvenstveno raskid sa dotadašnjim tumačenjem marksističke teorije, po kojoj u nerazvijenoj, pretežno agrarnoj zemlji ne postoje potrebni uslovi za izbijanje revolucije. S druge strane, uspeh Oktobarske revolucije u Rusiji tumačen je i kao rezultat Lenjinovog modela boljševičke partije, što je istovremeno značilo odbacivanje revolucionarno-reformističkog modela koji je zastupao Erfurtski program. Treće, revolucionarna atmosfera neposredno nakon rata stvarala je utisak da su sazreli svi uslovi za izbijanje jedne velike svetske revolucije. Kada je usledilo revolucionarno vrenje u Mađarskoj i Nemačkoj, u zapažanjima srpskih socijaldemokrata bilo je pitanje dana kada će se revolucija prelići u ostale delove Evrope, pa i u Kraljevinu SHS. Kao poslednje, ali ne i najmanje značajno, treba istaći krah autoriteta Nemačke socijaldemokratske partije (SDP). Kao što je već rečeno, do Prvog svetskog rata nemačka socijaldemokratija bila je glavni teoretski i politički autoritet srpskoj socijaldemokratiji. Najbolje organizovana, najbrojnija i ideološki najkompaktnija stranka evropske socijaldemokratije, SDP je iz rata izašla organizaciono podeljena i u očima

značajnog dela evropske levice duboko kompromitovana. Ono što je najviše izazivalo gnev bilo je držanje SPD u trenutku revolucionarnih događaja u Nemačkoj i pristanak na kompromis sa buržoaskim strankama radi spasavanja onog što se smatralo glavnim ciljem svih revolucionarnih promena – buržoaske države. Svi ovi presudni momenti nagoveštavali su da je rat sa sobom doneo velike promene, koje su pod pritiskom istorijskih okolnosti postavljale sasvim nove zahteve pred svoje savremenike. Ideja koja je stajala iza SSDP-a i u kojoj je misaono delovao Dimitrije Tucović, više nije postojala. To opredeljenje najjasnije je izrazio jedan od komunističkih pristalica, Vlada Marković, aprila 1920:

„Mi moramo raskrstiti sa tradicijom, razumeti duh vremena. Ako želimo svoje oslobođenje, moramo raskrstiti sa starom školom revizionizma i kauckovštine i usvojiti taktiku i metode u svojoj borbi, koje je ostali revolucionarni proletarijat sveta usvojio.“²¹

Ujedinjenje južnoslovenskih naroda i stvaranje nove države 1918. doprinelo je značajnom proširivanju političke scene, u kojoj su se sjedinjavale različite političke, kulturne, etničke i verske osobenosti. U novoj, velikoj državi nije se dugo čekalo na inicijativu za ujedinjenje radničkog pokreta, koja je već januara 1919. došla od strane rukovodstva socijaldemokratskih partija Srbije i Bosne i Hercegovine. Kongres ujedinjenja održan je u Beogradu, 20–23. aprila 1919, sa prisutnih 432 delegata. Na kongresu je usvojena *Podloga ujedinjenja*, u koju je uključen opšti deo programa Srpske socijaldemokratske partije. U *Podlozi* se isticalo da se ruše-

²¹ „Kojim putem“, 4. april 1920, *Radnički list*, Novi Sad: u *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ*, U. Vujošević, V. Kovačev (prir.), Beograd 1983, 283–284.

nje kapitalizma i uspostavljanje komunističkog društva može ostvariti jedino putem „osvajanja političke vlasti od strane proletarijata, razaranja starih organa vlasti i vaspostavljanja isključive vlasti radničke klase.”²² Politička strategija nove partije, Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), zasnivala se na opredeljenju za klasnu borbu i jugoslovensku socijalističku revoluciju. Međutim, praktični akcioni program, usvojen na ovom Kongresu, predstavljao je rezultat sinteze socijaldemokratskog idejnog nasleđa i novih idejnih smernica Oktobarske revolucije. Bio je to kompromis reformista i revolucionara.²³ Ipak, taj kompromis, pod neposrednom snagom već opisanih ključnih prevlađujućih posledica Prvog svetskog rata, nije dugo potrajao. Komunistička orijentacija unutar nove partije postajala je sve više nepomirljiva prema svakoj vrsti tzv. reformista (tj. socijaldemokrata), postavljajući kao imperativ isključivu komunističku revolucionarnu politiku. Pred sazivanje novog partijskog kongresa, koji je trebalo da otkloni sva neslaganja oko suštinskih pitanja, otpočela je unutarpartijska polemika u mnogim partijskim listovima. Ona je na najbolji način kristalizovala postojeće razlike i ilustrovala problematiku idejnih principa dve već sasvim različite političke opcije.

Komunisti unutar partije, sa snažnom podrškom političkoj platformi Treće internacionale, sebe su doživljavali kao vesnike „novog doba” i jedine prave zastupnike novog revolucionarnog marksizma. Oktobarska revolucija, po njima, razrešila je sve dileme koje su postojale u revolucionarnoj taktici i neposrednim

²² *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 62–64.

²³ *Isto*.

zadacima proletarijata. Ona je manifestovala nov duh vremena „koji kao besni orkan ruši sve ono što mu na putu stoji”.²⁴ U njihovim promišljanjima, nova revolucionarna taktika može biti uspešna samo ako se odbace sve stare tradicije, svi stari autoriteti jednog „mehaničkog” i „izvitoperenog” marksizma. Držanje menjševika u Rusiji i nemačkih socijaldemokrata za njih su bili dovoljan primer jalovosti i pogubnosti njihove taktike, koja ih je „posadila na ruševine svojih teorija”.²⁵ Nova boljševička strogo centralizovana partija omogućila je u Rusiji pobedu revolucije i ona sada mora predstavljati jedini mogući model partijske organizacije.²⁶ Svaka moguća opozicija u partiji (reformisti) mora se „iščistiti” iz pokreta.

Opoziciju prema većinskoj komunističkoj platformi u partiji oličavale su pojedine pristalice predratne socijaldemokratije. To su bili ljudi koji se nisu mirili sa novom ortodoksijom, duboko protivni boljševičkom modelu revolucionarne partije (L. Pavićević, S. Jakšić, Ž. Topalović i dr.) Njihove ideje najbolje je ilustrovao i reprezentovao Dragiša Lapčević, jedna od vodećih ličnosti predratne srpske socijaldemokratije. Kao jedan od najcenjenijih socijalističkih vođa i najdoslednijih marksističkih mislilaca, D. Lapčević je, u tom trenutku,

²⁴ *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ, Isto.*

²⁵ „Revolucionarni marksisti i iskustva revolucija“, Živko Jovanović (23, 27, 29, 30. maj, 2. jun 1920, *Radničke novine*) u: *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ*, 322.

²⁶ Principi boljševičke partije, koji treba da se slede, izneti su u jednom nepotpisanom članku, februara 1920: „Kad dođe do zvaničnog stava partije, diskusije o tom pitanju trebaju prestati. Partija mora biti ispunjena duhom revolucionarne discipline. U njoj nema mesta za individualne samovolje. Čast i dostojanstvo akcije proletarijata mora nam uvek više stajati nego li individualno neraspoloženje ili sloboda kritičke analize. Pojedinaac mora da se potčini potrebama pokreta. Revolucionarni socijalistički pokret treba ljude sa kolektivističkom psihom.“, „Partijska pitanja“, 16. februar 1920, *Glas slobode*, Sarajevo u: *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ*, 278.

predstavljao jedan od najviših autoriteta u poznavanju socijalizma u Srbiji. Od osnivanja Srpske socijaldemokratske partije 1903. pa sve do Prvog svetskog rata, nalazio se u samom partijskom vrhu, neretko smatran prvim „šefom partije”.²⁷ Bio je nepomirljivi ortodokсни marksista, voljan u svakom momentu da ponudi ostavku, ako se partijska politika kosila sa nekom od osnovnih marksističkih teorija. Jednu takvu ostavku podneo je 1911, kada se snažno protivio isticanju kandidatskih poslaničkih lista na selu. Privržen tadašnjoj nemačkoj ortodoksiji, on se nije slagao sa Tucovićem da je potrebno da Partija menja svoj odnos prema selu. Smatrao je da bi time nastala opasnost da partija izgubi svoj proleterski revolucionarni karakter.²⁸ Međutim, to su bili retki momenti kada su se razilazili pogledi Lapčevića i Tucovića. Sve do Tucovićeve smrti 1914, njihova saradnja bila je ispunjena uzajamnim uvažavanjem i identičnim pogledima u svim najvažnijim teoretskim i političkim pitanjima. Svoju doslednost D. Lapčević iskazao je u toku Prvog svetskog rata, žestoko se protiveći ratnoj politici Srbije i ostalih evropskih zemalja. Čitav rat proveo je u Srbiji zajedno sa porodicom, u izuzetno teškim finansijskim uslovima. Kontakte sa članovima SSDP-a održavao je putem mnogobrojnih prepiski. Sačuvana korespondencija svedoči da je u mnogim pitanjima D.

²⁷ Od 1903. do 1914, sa prekidima, biran je za predsednika Glavne partijske uprave. U nekoliko navrata bio je biran za sekretara partije, kao i za glavnog urednika *Radničkih novina*. U periodu 1910–1911 bio je biran za sekretara Radničkog saveza. Dva puta (1905. i 1912.) biran je za poslanika Narodne skupštine; Rafailo Ješić, „Uloga Dragiša Lapčevića u radničkom pokretu Srbije do 1915.”, u: *Dragiša Lapčević u radničkom pokretu Srbije*, Beograd 1984, 15–22.

Luka Pavićević je pisao da je Dragiša Lapčević bio najugledniji član tadašnjeg radničkog pokreta Srbije. Jaša Prodanović ga je smatrao za šefa partije, sa čime se u posleratnom periodu slagao i Vuk Vinaver. Mira Bogdanović, *Isto*, 17–18.

²⁸ Rafajlo Ješić, *Isto*, 21.

Lapčević bio na strani tadašnje radikalne levice. Pozitivno je gledao na Oktobarsku revoluciju i osnivanje Treće internacionale, dok je istovremeno bio oštar prema ministerijalizmu i oportunističkom socijaldemokrata tokom rata. Ubrzo nakon rata učestvovao je u osnivanju Socijalističke radničke partije Jugoslavije, uzevši učešće u Izvršnom odboru Centralnog partijskog veća.

Privremena bliskost sa platformom komunista, ipak, nije dugo trajala. Lapčević je vrlo brzo uočavao da su razlike između njega i komunističkog krila partije postajale nepremostive, iako je veliki broj njegovih prijatelja i dugogodišnjih partijskih saradnika prihvatio komunistički program (Triša Kaclerović, Ilija Milkić, Filip Filipović, Sima Marković i dr.). Već na osnivačkom kongresu uporno je branio socijaldemokratski naziv partije, suprostavljajući se komunističkom. Kao i 1911, u sporu sa Tucovićem imao je drugačiji pogled na agrarno pitanje i seljaštvo, i oštro se protivio stvaranju ilegalnih partijskih organizacija.²⁹ To je doprinelo da već u decembru 1919. istupi iz partijskog rukovodstva. U prvoj polovini 1920, Lapčević će formirati opoziciono krilo unutar partije, okupljajući oko sebe protivnike komunističke platforme. Pred Vukovarski kongres, juna 1920, osmislio je *Programsku deklaraciju*, koja je trebalo da se suprotstavi predlogu novog partijskog komunističkog programa Filipa Filipovića. Po rečima samog D. Lapčevića, tekst deklaracije bio je „sklopljen iz Marksovih i Engelsovih dela i u glavu tuče program i taktiku nove Komunističke partije”.³⁰ Ključno pitanje,

²⁹ Ljubinka Bogetić, „Dragiša Lapčević i komunisti (1919–1923) – neka pitanja“ u: *Dragiša Lapčević u radničkom pokretu Srbije*, 94.

³⁰ *Isto*, 95.

osim insistiranja na slobodi mišljenja i demokratskom karakteru partije, koje je Lapčević postavio i zbog kojeg je komuniste nazivao nemarksistima, bilo je pitanje mogućnosti ostvarenja revolucije u Kraljevini SHS. Po njegovom mišljenju, objektivni uslovi, u seljačkoj zaostalosti sredini, za revoluciju nisu postojali, a komunističke ocene revolucionarne borbe smatrao je anarhističkim i blankističkim. Odanost starim autoritetima, na sednici Vukovarskog kongresa, Lapčević je nedvosmisleno izrekao: „Ja sam za socijalizam ne Lenjinov, već Plehanovljev”.³¹

Za pristalice komunističke ideje stari autoriteti više nisu bili relevantan izvor teoretske misli. Napori Kauckog, Martova ili Roze Luksemburg u kritičkom razračunavanju sa boljševizmom imali su više značaj za učvršćenje političkih pozicija starih socijaldemokratskih stranaka, nego što su mogli ozbiljno da poljuljaju delovanje novih komunističkih partija. Na Vukovarskom kongresu, težina koju je među socijalistima uvek imalo ime Dragiše Lapčevića, više nije imala mobilizatorsku moć. Novi program Komunističke partije Jugoslavije bio je prihvaćen glasovima 4/5 delegata i u potpunosti se oslanjao na političku platformu Treće internacionale. U takvoj novoj partiji, sa izrazito boljševičkim programom, D. Lapčević više nije mogao da ostane, što je predočio u pismu Simi Markoviću, novembra 1920. Njegov odlazak iz partije simbolično je značio kraj jedne epohe u razvoju socijalističke misli u Srbiji i otpočinjanju jedne nove, komunističke, koja će obeležiti veći deo XX veka.

Misao i delo Dimitrija Tucovića, i pored kraha

³¹ Isto, 96.

Srpske socijaldemokratije partije, imala je oreol koji je nadilazio kruto postavljene ideološke granice podeljene levice. Njegov veliki doprinos razvoju socijalističke misli u Srbiji kao i tragična smrt na frontu, izazivali su divljenje i poštovanje, kako njegovih istomišljenika, tako i njegovih političkih protivnika. Podružnica grafičkih radnika iz Beograda, 1924, u apelu svome članstvu za prikupljanje sredstava radi podizanja spomenika Tucoviću u Beogradu izdvojila je sećanje na njegov politički rad:

„... Jedan veliki čovek, jedan veliki um i apostol ideje oslobođenja onih koji... nepravedno stradaju i pate, pre deset godina pao je kao žrtva onih protiv kojih se borio svim svojim bićem celog svog života. Taj čovek to je Dimitrije Tucović. Nema danas proletera, koga, i posle deset godina, ne prožima sveža uspomena na toga velikog proleterskoga borca, nema danas proletera koji se u svojoj... delatnosti u svim pravcima ne rukovodi i napaja idejama i praktičnim radom, nema danas te radničke organizacije gde ne provejava duh neumrlog rada i požrtvovanje našeg učitelja Dimitrija Tucovića.”³²

Na obeležavanju desetogodišnjice smrti, 16. novembra 1924. na lazarevačkom vojnom groblju, poštu poginulom D. Tucoviću odali su predstavnici svih radničkih partija i organizacija u Kraljevini SHS.³³ Odajući priznanje čoveku koji je „ceo svoj život posvetio opštem dobru, a pre svega interesima radnika, radničke

³² Nikola M. Popović, *nav. delo*, 293.

³³ U ime Glavnog radničkog saveza Luka Pavićević, u ime Radničke komore Negosav Ilić, u ime Socijaldemokratske partije dr. Živko Topalović, u ime Centralnog sindikalnog odbora Lazar Stefanović, u ime radnika iz Slovenije jedan omladinac, u ime Nezavisne radničke partije Triša Kaclerović. N. M. Popović, *nav. delo*, 292.

klase i radničkog pokreta”³⁴ i čije ime se sa „podjednakom poštom pominje u oba protivnička tabora”³⁵, prisutni članovi radničkih udruženja i partija „prisvajali” su Tucovićev „politički testament”.³⁶ Pozivanje na Dimitrija Tucovića trebalo je da dodatno ojača političke pozicije partijama levice u Kraljevini. Svaka od njih želela je da svoj program veže za misao Dimitrija Tucovića i da ga prikaže kao svog idejnog preteču. Međutim, sva ta nastojanja nisu pomogla radničkim partijama da pridobiju veću podršku birača, niti da vremenom pomire ideje srpske socijaldemokratije oličene u političkom radu D. Tucovića sa svojim političkim platformama. Komunistička partija Jugoslavije tokom '20-tih i '30-tih godina, suočena sa represijom državnih vlasti koje su joj onemogućile legalnu aktivnost, bila je izjedana frakcijskim sukobima. Proces boljševizacije partije, koji se odvijao pod budnim okom Kominterne, otklanjao je sve unutarpartijske oponentne prema oštrom revolucionarnom kursu, pridržavajući se strogo modela idejne monolitnosti. U tom procesu odigravao se najoštrij obračun sa socijaldemokratijom, koja je na VI kongresu Kominterne (1928) bila izjednačena sa fašistima i sa kojom je bila zabranjena svaka politička saradnja (obnovljena tek od 1934. narodnofrontovskom politikom).³⁷ Pojedini bivši članovi Srpske socijaldemokratske partije u tim obračunima podelili su gorku sudbinu kao žrtve sistema koji su svesrdno prihvatili

³⁴ *Politika*, 20. novembar 1924.

³⁵ *Novosti*, 20. novembar 1924.

³⁶ Navodno, Triša Kaclerović bio je od strane prisutnih sprečen da govori, jer je Nezavisna radnička partija smatrana komunističkom. N. M. Popović, *nav. delo*, 292.

³⁷ U unutarpartijskim sukobima optužba za „socijaldemokratska skretanja” smatrala se jednom od najtežih. Kominternu je u procesu uklanjanja frakcije Sime Markovića njegova gledišta kvalifikovala kao „socijaldemokratska” i „oportunistička”.

nakon rata.³⁸ S druge strane, jugoslovenske socijaldemokrate i pored legalne političke aktivnosti (pre i posle diktature) nisu uspele da zabeleže značajnije izborne rezultate. Njihov novi program, februara 1934, u potpunosti je raskidao veze sa programom predratne socijaldemokratije.

Dimitrije Tucović, i pored toga što su ga partije levece sve ređe pominjale i citirale u zvaničnim partijskim dokumentima, za veliki broj mladih generacija levičara svih opredeljenja predstavljao je snažan simbol. Njegova prva, i do danas jedina, kompletna politička biografija, izašla iz pera filozofa i univerzitetskog profesora Nikole M. Popovića, bila je objavljena u godini obeležavanja dvadesetogodišnjice njegove smrti. Napisana sa željom da se prikaže celokupan život i politički rad Dimitrija Tucovića, biografija je bila napisana gotovo apologetski. Zapravo, namera autora i nije bila da se kritički odredi prema liku i delu Dimitrija Tucovića, niti da sa istorijskom distancom od dvadeset godina naučno vrednuje njegov teoretski doprinos naučnom marksizmu. Ideja napisane biografije imala je, pre svega, snažnu etičku dimenziju. Dimitrije Tucović za Nikolu M. Popovića ostavio je najvredniji mogući spomenik: lični primer.

“... on proklamovao da je žalosno i sramno biti neosetljiv dok svetom vlada zlo nemaštine i da je najveća ljudska tragedija kad čovek mora da umre u bedi i neznanju i pored toga što ima sve sposobnosti za saznanje i viši život. Taj primer ostavio je Tucović i u tome što je snažno istakao da čovečanstvo mora ne-

³⁸ U staljinističkim čistkama stradaju, između ostalih, Filip Filipović, Sima Marković i Kosta Novaković.

prekidno težiti savršenijem, jer se kroz tu težnju zakon prirode izražava, a ljudski život obnavlja. Taj primer ostavio je Tucović u svojim postupcima što je hteo nešto van snage svoje sredine, ali se ipak od toga hotenja ni po koju cenu nije hteo odreći, jer bi to odricanje za njega bilo odricanje od svog čovečanskog poziva, dakle slična tragedija onoj što mu se desila. Taj primer, na posletku, ostavio je Tucović time što je svojim radom i mislima milionima generacija doviknuo da ljudi ne smeju biti smrznuta ognjišta bede i jada, već rasadnici sve boljih i novijih nada."³⁹

U vremenu kad je fašizam nadirao svom snagom, lični primer D. Tucovića, u kojem su se sjedinili i njegov karakter i ideja socijalizma, bio je potrebna moralna orijentacija. To su vrlo dobro znali i srpski komunisti, kada su početkom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji i nakon ustanka u Srbiji, jula 1941, formirali užički narodnooslobodilački partizanski odred, koji je poneo ime Dimitrija Tucovića.⁴⁰ Tako je on i simbolično učestvovao u još jednom ratu, ovog puta snagom svog imena, u borbi protiv fašističkog zla.

Nakon Drugog svetskog rata, među jugoslovenskim komunistima, D. Tucović se javlja kao važna tema 1949. godine. Vlada NR Srbije tada je odlučila da se njegovi posmrtni ostaci prenesu sa lazarevačkog groblja i svečano sahrane u Beogradu, na centralnom mestu trga Slavija, koji će od tada nositi njegovo ime. Snaga imena D. Tucovića, koja se vremenom stvarala kao neizostavni simbol levice u Srbiji, prvi put kod

³⁹ N. M. Popović, *nav. delo*, 296.

⁴⁰ N. Ljubičić, *Užički narodnooslobodilački partizanski odred „Dimitrije Tucović“*, Beograd 1981, 29–30.

jugoslovenskih komunista imala je jaku političku simboliku. Novembra 1949, navršilo se već godinu dana kako je Komunistička partija Jugoslavije otpočinjala svoj novi „revolucionarni put“, raskidajući sve veze sa svojim višedecenijskim ideološkim i političkim uzorom – Sovjetskim Savezom. Početak tog sukoba imao je na neki način i indirektno veze sa idejama Dimitrija Tucovića. Osnivanje Balkanske federacije bila je jedna od najznačajnijih ideja srpske socijaldemokratije, prisutna još od vremena Svetozara Markovića. Ona je zagovarala blisku saradnju i povezivanje svih balkanskih naroda u jedinstvenu državnu tvorevinu, koja bi bila bedem prodoru stranog imperijalizma i koja bi garantovala nezavisnost i sigurniju budućnost balkanskim narodima. Sukob sa Staljinom 1948. upravo je otpočeo oko nesuglasica Moskve i Beograda u vezi sa osnivanjem nove forme Balkanske federacije. Prizvuk mnogobrojnih napisa srpskih socijaldemokrata o opasnosti od ruskog autokratizma i imperijalizma na Balkanu, s početka XX veka, dobijao je ponovo na aktuelnosti.⁴¹

Podizanje spomenika D. Tucoviću i prenošenje posmrtnih ostataka iz Lazarevca u Beograd, 1949, imalo je, pre svega, važnost kao jedna u nizu političkih poruka Beograda Moskvi. Čitav ceremonijal, koji je trajao nekoliko dana, pred oko 80.000 okupljenih Beograđana i visokim predstavnicima državnog i partijskog vrha Jugoslavije i Srbije, imao je jedan prvenstveni cilj – simbolično kroz ličnost Dimitrija Tucovića afirmisati ide-

⁴¹ „Nije sišla Rusija na Balkan u licu svoga kancelara da donese sreće srpskom narodu. Ako nam prošlost može da posluži kao učitelj, da li bi mogli naći ma i jedan primer gde je politika ruska bila od koristi za srpski narod? Jedna politika koja je ogrezla u krvi, svirepostima i varvarstvu i ne može imati lepih želja za sreću ma koga naroda.“, Triša Kaclerović, *Ruska politika i srpska omladina*, Beograd 1903.

ju kontinuiteta i autohtonog jugoslovenskog puta u socijalizam.⁴²Trebalo je jasno pokazati da jugoslovenski socijalizam ima svoju dugu tradiciju i da se on nije slučajno pojavio tek u vreme rata na tenkovima Crvene armije. U mnogobrojnim održanim govorima, prilikom višednevnog ceremonijala, uobličavala se nova slika o Dimitriju Tucoviću. Na dan ponovne sahrane održana je svečana akademija u čast D. Tucovića na Kolarčevom narodnom univerzitetu, a njoj je prisustvovao i generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito. Moša Pijade održao je tom prilikom svečani govor, koji su narednog dana, na naslovnim stranama, preneli svi štampani mediji u Jugoslaviji. Izlažući u glavnim crticama istorijski doprinos D. Tucovića, Pijade je istakao da „dati ocenu o delatnosti D. Tucovića znači zapravo napisati istoriju modernog klasnog radničkog pokreta Srbije do Prvog svetskog rata“. Iako je, po njegovom mišljenju, tada još možda bilo rano dati „naučni prikaz“ Tucovićeve istorijske uloge, nije bilo sumnje, naglašavao je Pijade, da bi jedna takva studija „očigledno bila od koristi našim kadrovima baš i u današnjoj borbi KPJ za istinski internacionalizam u Međunarodnom radničkom pokretu.“⁴³ U završetku svog obraćanja prisutnima na Kolarcu, Moša Pijade je posebno podvukao da je „Dimitrije Tucović bio najsvetlija figura borca za lepšu budućnost balkanskih naroda, koji je uvek visoko držao zastavu revolucionarnog marksizma i proleterskog internacionalizma. Svojim revolucionarnim delom on je ostavio bogato nasleđe čitavom jugoslovenskom proletarija-

⁴² Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 109.

⁴³ M. Pijade, *O Dimitriju Tucoviću*, Beograd 1949, 7

tu i KPJ.”⁴⁴ U sličnom tonu svoje govore pripremili su i ostali visoki partijski funkcioneri. Pred Tucovićevim odrom na trgu Slavija, član Politbiroa CK KP Srbije Dušan Petrović, pred više desetina hiljada okupljenih Beograđana, govorio je o D. Tucoviću kao onovremenom „prvom čoveku Srbije”. Veliko slobodarsko delo oslobođenja proletarijata za koje se borio Tucović, isticao je Petrović, „postalo je danas životna snaga”, a Komunistička partija Jugoslavije, koja je „nasledila sve ono što je bilo revolucionarno u srpskom radničkom pokretu”, nastavila je tu borbu. Da ličnost Dimitrija Tucovića nije potrebna samo u trenutku sukoba sa „revizionističkim snagama” međunarodnog radničkog pokreta, potvrdio je u svom govoru Milijan Neoričić u ime Narodne omladine Jugoslavije. Na revolucionarnom delu D. Tucovića, po njegovom mišljenju, „danas treba vaspitavati mlade ljude naše zemlje”. Naglasiti kontinuitet tada je bilo od presudne važnosti:

„Mi smo ponosni što smo generacija koja živi u zemlji koja pod rukovodstvom naše partije i druga Tita ostvaruje ideale, za koje su se borili naši divni preci i takvi borci, kao što je bio Tucović.”⁴⁵

U jugoslovenskom obračunu sa staljinističkim nasleđem, te zbog afirmacije jugoslovenskog puta u socijalizam, bilo je od presudne važnosti da se ponovo održe istorijske veze sa nasleđem demokratskog socijalizma s početka XX veka. Međutim, to nije istovremeno značilo da su se jugoslovenski komunisti odricali nasleđa marksizma-lenjinizma, zbog čega je negativan sud o predratnoj socijaldemokratiji opstao sve do kra-

⁴⁴ *Isto*, 42.

⁴⁵ *Politika*, 20. novembar 1949.

ja njihove političke prevlasti. Pored toga što je izvestan istorijski značaj socijaldemokratiji priznat, prvenstveno u stvaranju organizovanog političkog i sindikalnog pokreta „koji je postao glavni činilac buđenja klasne svesti i širenja marksizma“, kao osnovne slabosti isticanane su „uskost političkih koncepcija“, „prevladavanje oportunističkih shvatanja o ulozi buržoaske države i o saradnji sa buržoaskim strankama“, „prevelike nade u reforme i opšte pravo glasa“ i, što je još važnije, „nesagledavanje mogućnosti revolucionarne borbe za vlast i revolucionarni društveni preobražaj.“⁴⁶

Intelektualni i politički doprinos Dimitrija Tucovića, paradoksalno, nije trebalo da podeli sudbinu predratne socijaldemokratije. Sud historiografije radničkog pokreta u socijalističkoj Jugoslaviji smestio je misao i teoretska promišljanja Dimitrija Tucovića u kontekst posleratnih partijskih podela. U svakom radu koji se ticao predratne srpske socijaldemokratije D. Tucović je istican kao konstantna „revolucionarna“ struja unutar partije, koja se u svojoj beskompromisnoj ortodoksiji suprostavljala „oportunističkoj“ i „reformističkoj“ frakciji. Takav sud među prvima je afirmisao Josip Broz Tito, obraćajući se prisutnim delegatima na Petom kongresu KPJ:

„To unutarnje pročišćavanje partije, odnosno borba najzdravijeg i marksizmu vernog jezgra u srpskoj socijaldemokratskoj partiji, na čelu sa D. Tucovićem, protiv raznih oportunističkih, anarhističkih i sporazumaških elemenata, učinila je da je srpska socijaldemokratska partija sačuvala svoj klasni karakter i da je uoči rata 1914. bila jedina socijalistička partija, posle socijal-

⁴⁶ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 51–52.

demokratske radničke partije Rusije, koja je digla svoj glas protiv rata i na taj način što je u parlamentu glasala protiv ratnih kredita.⁴⁷

Borba protiv frakcionaštva i vrednosti jedinstvene monolitne partije bili su čvrsti ideali lenjinističke boljševičke partije. Taj model partije nastajao je postepeno u ruskoj socijaldemokratiji, da bi svoju konačnu prevagu dobio tek sa Oktobarskom revolucijom 1917. godine. Neslaganja koja su svakako postojala unutar Srpske socijaldemokratske partije u posleratnoj historiografiji bila su prenaglašavana do one mere u kojoj su komunisti mogli da se poistovete sa sličnim unutarpartijskim borbama koje su vodili '20-tih i '30-tih godina. To je doprinelo da se prilično površno poredi SSDP i boljševička partija, da se konstantno uočava monolitizam, centralizam, malobrojno članstvo koje predvode „profesionalni revolucionari“ i sektaška borbenost.⁴⁸ Na taj način razumevanje istorijskog značaja Dimitrija Tucovića dobijalo je kontekst koji nije odgovarao duhu njegovog vremena i koji je naglašavao samo određene aspekte Tucovićeve delatnosti, bliske komunističkim posle rata (njegova kritika II internacionale, kritika austromarksista, obračun sa partijskom opozicijom, odnos prema selu, itd.).

Razmišljati o Dimitriju Tucoviću, sto godina nakon njegove smrti, znači vraćati se naučnom socijalizmu s početka XX veka. Marksizam, kao ideologija radničkog pokreta, do Prvog svetskog rata nije bio strogo kodifikovana teorija, koja nije dopuštala određene interpretatorske razlike. Organizaciona forma Druge in-

⁴⁷ *Politika*, 20. novembar 1949.

⁴⁸ Mira Bogdanović, *nav. delo*, 346–347.

ternacionale omogućavala je slobodnu razmenu ideja, predstavljajući više federaciju radničkih partija, nego strogo centralizovan međunarodni forum. Razlike koje su se vremenom pojavljivale proizlazile su iz praktičnih političkih zahteva sa kojima su se socijaldemokratske partije suočavale u prilagođavanju marksističkih principa dnevno-političkoj borbi.⁴⁹ Ono što je bilo ključno jeste da su svi imali zajednički cilj – rušenje buržoaske države i stvaranje potpuno novog društva na principima društvene svojine i jednakosti. To je značilo da je pitanje „revolucionarnosti” bilo usađeno u samom korenu marksističke misli. Međutim, svaka sekcija evropske levice sa sobom je donosila određene nacionalne posebnosti, koje su proizlazile iz, s jedne strane, različitog spoja nacionalnih tradicija, a s druge strane uticaja mnogih socijalističkih nemarksističkih teorija, koje su ostavile snažan trag na socijalističku misao mnogih evropskih naroda. Francuski socijalizam, čiji je uticaj u Evropi tokom većeg dela XIX veka bio najizraženiji, bio je hronično podeljen po raznim ideološkim linijama. Teško je bilo pomiriti ideje Furijea, Sen-Simona i Ogista Blankija. Dva najvažnija lidera francuskog radničkog pokreta s početka XX veka, Žil Ged i Žan Žores, predstavljali su francusku marksističku misao, ali sa potpuno različitim razmišljanjima o političkoj strategiji i neposrednim zadacima socijalista.⁵⁰ Labu-

⁴⁹ Između K. Kauckog i Lenjina nije bilo suštinskih teoretskih razlika do 1917. U periodu kominternovske istoriografije Zinovjeva i Staljina '20-tih i '30-tih, ti sukobi su izmišljeni. Najviše spora Kaucki je imao sa R. Luksemburg, koja je opet bila veliki kritičar boljševičke revolucije.

⁵⁰ Ged je bio zagovornik proleterske čistote pokreta i bio je protivnik reformista, dok je Žores smatrao da se francuski socijalizam mora prilagoditi nacionalnim specifičnostima i da je ponekad korisno sarađivati sa nesocijalističkim strankama, L. Kolakovski, *nav. delo*, 19.

risti u Engleskoj ilustruju takođe osobenosti engleske socijalističke misli, u potpunosti prilagođene društvenim i političkim uslovima Velike Britanije. Iako je imala najbrojniju radničku klasu, u Engleskoj socijalizam do Prvog svetskog rata nikada nije bio opšteprihvaćen. Fabijansko društvo, koje je 1884. predstavljalo jedinu pravu levu organizaciju u Engleskoj, svoju inspiraciju crpelo je iz britanske radikalne utilitarističke tradicije, nikad ne prihvativši marksizam. Kada se sve ove razlike uzmu u obzir, nije ni čudno kako je najveći autoritet u Evropi, s obzirom na brojnost, organizovanost i ideološku kompaktnost, predstavljala nemačka socijaldemokratija. Upravo kroz njen ideološki autoritet delovala je i intelektualno sazrevala srpska socijaldemokratija do Prvog svetskog rata. Usvajanje svih glavnih principa Erfurtskog programa, kritika revizionizma i kolonijalizma, prihvatanje marksizma kao jedinog ispravnog načina tumačenja društvenih pojava, prihvatanje nužnosti političke borbe i istorijskih uslova kao preduslova za izbijanje revolucije – bili su samo neki od sadržinskih svojstava srpske socijaldemokratske ortodoksije, koju je svesrdno prihvatio i širio Dimitrije Tucović. Međutim, ono što je definisalo politički i teoretski rad srpskih socijaldemokrata nije bio samo odnos prema marksizmu ili nemačkoj socijaldemokratiji – bio je to društveni kontekst i prevelika zaostalost Srbije.

Početakom XX veka, u odnosu na ostatak Evrope, Srbija se, kao i veliki deo Balkana, nalazila na evropskoj periferiji. Moderni tehnološki razvitak, koji je preplavio Evropu od '80-tih godina XIX veka, zaobišao je zemlje Balkana.⁵¹ Preovlađujući model proizvodnje

⁵¹ Ivan Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Beograd 2009, 47–52.

u Srbiji bila je i dalje poljoprivreda, sa preko 90% seljačkog stanovništva, patrijarhalnog i nepismenog. Dok je za socijaliste Svetozara Markovića to bila prednost, jer su se po njegovom sudu na taj način sačuvale osobenosti „slovenske civilizacije” ovaploćene u budućoj zamišljenoj narodnoj državi, za Dimitrija Tucovića to je bio suštinski problem Srbije, koji nije samo onemogućavao stvaranje budućeg socijalističkog društva, nego je predstavljao prepreku uključivanju Srbije u moderne evropske tokove. Moderna srpska država, povezana u Balkanskoj federaciji sa ostalim narodima na Balkanu, bila je, po Tucoviću, jedini budući garant njene nezavisnosti, kulturnog i ekonomskog uzdizanja.

„Mi ne smemo ostati na ratici i primitivnom zanatu, ne smemo dopustiti da zbog ekonomskog mrtvila naši radnici beže u Beč, Berlin, Hamburg i velike kapitalističke centre... Opasnost po slobodu balkanskih naroda, po njihov kulturni i socijalni razvitak ne leži samo u krvi i ratnim grozotama, već i u svakodnevnom ratu naše primitivnosti sa evropskom razvijenošću, zanata sa industrijom, savremena saobraćaja sa nesavremenim. Dok se Balkan privredno ne razvije, on ni politički ne može opstati”⁵²

U jednom članku iz juna 1908, Tucović je najbolje opisao opšti društveni kontekst u kome je politički delovala srpska socijaldemokratija: esnafski dug radništva, ravnodušnost prema politici, nerazvijenost Srbije i nedostatak privrednog razvoja, nepostojanje opšteg prava glasa i kampanjski rad radničkih organizacija.⁵³

⁵² Desanka Savićević, *Društvena i politička teorija i kritika u radovima D.Tucovića*, Beograd, 45–46.

⁵³ D. Tucović, *Sabrana dela*, IX, Beograd 1980, 413–416.

U tako skiciranom kontekstu, u kome preovladava zaostalo seljaštvo, nasilna socijalna revolucija nikad se nije mogla postaviti kao metod borbe, jer uslovi za nju, po mišljenju srpskih marksista, nisu postojali. Trebalo je čekati da društvo ekonomski prosperira, da po zakonima istorijskog razvoja upostavi kapitalističke odnose. Takva razvojna šema „nepreskakanja kapitalizma“ bila je tzv. ideologija evropskog tipa, zasnovana na uverenju da se razvojni put Zapadne Evrope može primeniti na Srbiju, i ona se formuliše još krajem 19. veka u Rusiji, naporima ruskih marksista u ideološkom obračunavanju sa ideologijom narodnjaštva.⁵⁴ Međutim, rat u Evropi 1914. sve je promenio. Radikalizam boljševičke revolucije postao je privlačniji društvima koja nisu uspela da „prokletstvo zaostalosti“ prevladaju oslanjanjem na liberalno-parlamentarnu tradiciju Zapadne Evrope. Komunistička ideologija, napajana Lenjinovom interpretacijom marksizma, bila je sredstvo „pobune neuspešnih provincija u Evropi“.⁵⁵ Čini se s pravom, čuveni poljski filozof Lešek Kolakovski marksistički pokret naziva centralnoevropskim i istočnoevropskim fenomenom.⁵⁶

Slika o Dimitriju Tucoviću više od jednog veka stvarala se kroz teško istorijsko iskustvo podneblja na kome je nastala. To je bilo autentično istorijsko iskustvo XX veka. Na njegovom kraju, sećanje o životu i radu

⁵⁴ Dve knjige G. Plehanova ključne su u ideološkom obračunu sa narodnjaštvom, *Socijalizam i politička borba* (1883) i *Naše razlike u mišljenjima* (1885). Plehanov odbacuje značaj seoske zajednice. Zalagao se za pun kapitalistički razvoj Rusije, kao društveni preduslov buduće socijalističke revolucije. L. Kolakovski, *nav. delo*.

⁵⁵ Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944–1993: Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2002, 10.

⁵⁶ L. Kolakovski, *nav. delo*, 25.

Dimitrija Tucovića predaje se zaboravu, deleći tako neumitno višedecenijsku sudbinu levice u srpskom društvu. Spomen-mesto Dimitriju Tucoviću najverovatnije više neće krasiti centralno mesto beogradskog trga Slavija. Ponovno sahranjivanje zemnih ostataka osnivača moderne socijaldemokratske partije u Srbiji, više nije povezano sa nekim velikim istorijskim značajem, kao krajem '40-tih godina. Sada je ono više ogledalo primitivnosti svakodnevne politike i selektivne kulture sećanja. Ali time misao Dimitrija Tucovića ne biva ništa zaklonjenija. Njegova razmišljanja o ekonomskoj zaostalosti Srbije, pogubnosti nacionalizma i militarizma i potrebi bliže saradnje balkanskih naroda, u prvoj deceniji XXI veka, izgledaju življa i savremenija nego vek ranije. Ona su svedočanstvo o neostvarenim zamislama jedne moderne ideje, ali istovremeno i o nikad prevladanim ograničenjima društva u kome je ponikla.

Dimitrije Tucović i SSDP: Pogled unazad s razmakom od 25 godina

Prije 25 godina objavila sam u Zagrebu knjigu *Srpski radnički pokret 1903–1914: naličje legende*. Knjiga je pisana u Nizozemskoj, gdje je proučavanje radničkog pokreta normalna akademska disciplina. Istraživači su često motivirani osobnim političkim uvjerenjem, ali ne služe ideološkoj legitimizaciji vlasti. Niti vlasti takva vrsta legitimizacije treba.

U Amsterdamu se također nalazi čuveni Međunarodni institut za socijalnu povijest (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis), u sastavu Kraljevske akademije znanosti, koji čuva važne kolekcije dokumenata i knjiga iz cijeloga svijeta. Tamo sam naučila da je proučavanje radničkog pokreta kao akademskog predmeta podjednako fascinantno kao bilo koja druga tema po ukusu istraživača. Čitajući radove drugih kolega na međunarodnom planu, odlučila sam da svom predmetu pristupim na kod nas nekonvencionalan način i bila u Srbiji među kolegama gromoglasno prešućena.

U međuvremenu se politički i ideološki pejzaž u ex-Jugoslaviji drastično promijenio. Instituti za proučavanje radničkog pokreta su zbrisani, što je dokazalo da im je funkcija bila u najvećoj mjeri ideološka i legi-

timacijska. Srbijanske su kolege pokazale da ne vjeruju u svoje znanstveno poslanje, jer su dopustile da Institut potpuno promijeni profil ili oni političku orijentaciju. Institut za proučavanje radničkog pokreta Srbije pokršten je 1990. u Institut za noviju istoriju Srbije, časopis koji je Institut izdavao pod naslovom *Tokovi revolucije* jedno vrijeme izlazio je pod skraćenim nazivom *Tokovi...* (s tri točkice), dok se nije pronašlo kreativno rješenje: *Tokovi istorije*. Radnički pokret kao da nikad nije postojao i zato ne predstavlja sastavni dio te novije povijesti. Ipak se nadam da će proučavanje socijalnih borbi ubuduće naći nove entuzijaste, koji će dosadašnje zaboravljene radove podvrgnuti revalorizaciji i/ili se vratiti izvorima i čitanju starih papira u novome ključu.

Dotad će Srpska socijaldemokratska partija i Dimitrije Tucović (1881–1914) biti nevine žrtve službene partijske historiografije prethodnog režima. Možda Dimitrije Tucović ne bi bio toliko slavljen da je preživio Prvi svjetski rat i možda bi se čak pridružio glavni predratnih socijaldemokratskih prvaka, koji su nakon Oktobarske revolucije napustili pokret. Odbacujući revolucionarni preokret u Rusiji, dokazali su tako da su bili i ostali uvjereni socijaldemokrate (socijalreformisti) predratnog kova. Ili su postali državni činovnici u međuratnoj Jugoslaviji, zaduženi problematikom provođenja elementarnog radničkog zakonodavstva u okviru građanske države. Usput, dvojica ih je, u Drugom svjetskom ratu, završila u štabu Draže Mihailovića! Imenom Živko Topalović (1886–1972) i Aca Pavlović (?–?).

Partijski kadar na zadatku u predratnom Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije ispisao je bezbrojne stranice, uspostavljajući tobožnji kontinuitet komunističke tradicije od najranijih dana društvene kritike do dolaska KPJ na vlast. A jedina konstanta u ovom pogledu jeste diskontinuitet. Ti su radovi prvenstveno ideološkog karaktera, formalističko izjednačavanje papirnatih rezolucija sa stvarnim pokretom. Mada su ovi povjesničari prikupili i pročešljali sve raspoložive izvore, interpretacija izvora je bez iznimke bila linearno-evolucionistička, teleološka: preteče su, oslobađajući se zabluda, polako postavljale trasu za pobjedu komunističke revolucije. Ili još gore: istraživači na poslu u Institutu projektirali su svoja službena uvjerenja članova Partije unatrag, u same klice kritičke misli u drugoj polovici 19. stoljeća. Samobitnost tih inicijativa u autentičnom povijesnom kontekstu zanemaruje se ili negira, pa će se tako i Svetozar Marković (1845–1875), ni kriv ni dužan, smatrati marksistom, mada je izričito branio stajalište da je marksizam ideologija nepodesna za nerazvijena društva. Radovi Latinke Perović, pod okriljem Instituta, postavili su novi standard u raščišćavanju magle oko početaka socijalističke ideologije, ali je ona nažalost završila u drugoj krajnosti, uspostavljajući sumnjivi kontinuitet druge vrste – od vremena Svetozara Markovića do danas, ništa se nije promijenilo.

Iz pokreta Svetozara Markovića nastala je populistička antirežimska Narodna radikalna stranka (1881), koja je za sobom povukla masu radikaliziranog seljaštva u borbu protiv kraljevskog apsolutizma i birokrat-

ske vladajuće kaste. U ideološkim strujanjima, tek se sredinom devedesetih godina 19. stoljeća javlja i marksizam, koji usvaja mlada generacija aktivista i nastoji ga, svojom ideologijom i praktičnim radom, oštro razgraničiti s protosocijalističkim ideološkim naslijeđem. Ona to naslijeđe praktički niti ne spominje: svijet počinje od njih. To nije bez opravdanja – nova orijentacija znači ideološki diskontinuitet s idejama preteča, ali i sudar sa socijalnom stvarnošću Srbije toga vremena.

Nakon dinastičke smjene, maja 1903, nastaju povoljniji uvjeti za širenje novih ideja i njihovo unošenje među tadašnje radništvo. Već postoje malobrojna radnička potporna društva za uzajamnu pomoć u slučaju bolesti, smrti i besposlice i za kulturno uzdizanje. Takve inicijative aktivnošću tadašnjih socijalista dobijaju nakon prevrata krovnu organizaciju: 15. maja (po starom kalendaru) osnovan je Glavni radnički savez. Odmah potom, već u julu 1903, drži se Prvi kongres GRS i osnivački kongres Srpske socijaldemokratske stranke, vjerojatno zbog činjenice da su raspisani parlamentarni izbori za septembar 1903. Na njima SSDS dobija jedan mandat u Narodnoj skupštini. Kragujevački narodni doktor, Mihailo Ilić, ulazi u parlament.

Potom u krugu aktivista dolazi do sudara dviju koncepcija daljeg razvoja pokreta: na jednoj strani su Jovan Skerlić (1877–1914), Milorad Popović (1875–1905) i Kosta Jovanović (1877–1930), koji daju *prioremeni* naglasak sindikalnom i prosvjetno-kulturnom prikupljanju (zanatlijskog) radništva u postojeće i nove

organizacije i na širenje njihove mreže, pod geslom „hleba i slobode“: povišenje nadnica i skraćenje radnog vremena. Mladi ortodoksni marksisti, Radovan Dragović (1878–1905), Dimitrije Tucović i drugi, žele kopiju najmodernije organizacijske sheme, kako su vidjeli njemački uzor. Uz njih je vječiti veteran Dragiša Lapčević (1867–1939), socijalist s nesumnjivo najvišim ugledom do 1914. u SSDP (do 1909. zvala se Srpska socijaldemokratska *stranka*). Politički protivnici su je podrugljivo zvali „užička partija“, jer su Dragović, Tucović, Lapčević, Dušan Popović (1884–1918) i Živko Topalović svi bili iz Užica ili okolice.

Od Svetozara Markovića do osnivanja SSDP, Srbija, zemlja predominantno sitnog seljačkog posjeda, nije se puno pomaknula naprijed, ali nova generacija socijalista, ortodoksnih marksista, pobjedom, na drugom kongresu SSDP 1904, nad tzv. sindikalističko-reformističkom opozicijom, kako su je krstili službeni historičari srpskog radničkog pokreta, uvodi u srbijanski politički život dogmatski shvaćen, već i sam dogmatičan marksizam Druge internacionale, kao jedinu ispravnu doktrinu i, uzimajući iskustva Socijaldemokratske partije Njemačke kao zakon, reorganizira mladi pokret, tako da on do 1914. jedva drži glavu iznad vode. Ili vodi svoj „privatni“ život mimo proklamiranih principa.

Glavna ciljna grupa u očima dogmatske struje jesu gradski industrijski radnici. Njih, međutim, nema, ili ih nema dovoljno, ili su ostali van organiziranog radničkog pokreta. A nema baš ni puno gradova. Empirijska

radnička klasa toga vremena jesu zanatlijski radnici sa svojim osobenim crtama: esnafskim mentalitetom, skućenošću vidika, neuviđanjem općeg klasnog interesa i odsustvom klasne svijesti. Radnička klasa je tek na početku formiranja. Tako je bilo svuda na počecima radničkog organiziranja i otpora, ali Dimitrije Tucović tvrdi obratno, bilo da mu povijest drugih pokreta nije bila poznata, bilo da je htio tako opravdati organizacijski prevrat. Međutim, ingeniozna organizacijska struktura, sa striktnom podjelom na političko krilo - partiju - i ekonomsko krilo - sindikate, uz ukidanje svake druge organizacijske forme da bi se osujetilo grupiranje opozicije, predstavljala je samo kulisu iza koje se skrivala esnafska sebičnost, nestabilnost članstva, bojkot odozgo nametnutih rješenja, vrlo kratkoročan lokalni interes u vidu monopolizacije tržišta rada samo za svoje interese i nespremnost na minimalnu financijsku žrtvu u općem interesu.

Iako u krizi zbog uvozne konkurencije, sitnosopstvenička zanatlijska proizvodnja ostaje žilava. Šaka gradskih kalfi i šegrta (pri čemu su šegrti bili isključeni iz punopravnog članstva u sindikatima), mahom nepismenih, jer se pismenost po tada važećem zakonu iz 1847. (Esnafska uredba) zahtijevala *samo od trgovačkih kalfi i šegrta*, uglavnom se i sami nadaju i trude da postanu esnafski majstori. Oni, dakle, predstavljaju udarnu snagu srpskog radničkog pokreta, ali se gube u moru sitnog seljaštva, kojeg se ortodoksna struja sektaški kloni, inzistirajući na čisto klasnom, proleterskom pristupu. Ovo izdizanje urbanog proletarijata i odnos

prema selu ima i svoje komične aspekte: u Beogradu (!) je 1911. osnovan Sindikat poljoprivrednih radnika, koji je okupljao stotinjak baštovana, kalemara, vinogradara, povrtlara i sl. Sektaštvo se također pokazalo i na odnosu prema inteligenciji, zato što ne pripada industrijskom proletarijatu i može stvarati ideološku zbrku. A začetak industrijskog proletarijata koji je postojao, nalazio se u malobrojnim državnim ili koncesioniranim tvornicama, gdje je radni dan već bio ograničen (bar na papiru) na deset i po sati, a nadnice više nego u zanatlijskom sektoru. Do 1914. SSDP i GRS nisu uspjeli sindikalno organizirati svoju najpoželjniju ciljnu skupinu.

Srpska socijaldemokratska partija nije bila revolucionarna partija, niti je to bio njezin uzor, Socijaldemokratska partija Njemačke. Cilj i retorika jesu bili revolucionarni, ali su metode bile reformističke, u okviru građanskog društva. Možda su se zato njezini prvaci i distancirali od Oktobarske revolucije. SSDP ortodokсно shvaća marksizam Druge internacionale i drži da je revolucija moguća sama od sebe, ukoliko se steknu potrebni ekonomsko-politički uvjeti: razvijen kapitalistički sistem razdiran unutarnjim proturječnostima, s koncentracijom ekonomske moći u malo ruku i ogromnom masom obespravljenih industrijskih radnika lišenih svake svojine, koji masovno glasaju za svoju, socijaldemokratsku, stranku. Oni su organizirani u svoje borbene sindikate i beskompromisnu političku partiju.

Nekadašnji praxisovac, Milan Kangrga, vratio se ovakvim mislima nakon propasti realno-postojećeg so-

cijalizma. U zbirci eseja, objavljenih 2002, on piše da je kapitalizam „*nezaobilazno razdoblje*, koje se ne da naprosto ‘preskočiti’, kao što se to htjelo pomoću socijalizma, te je tu bio i ostao [...] ‘pravi historijsko-povijesni kratki spoj’, koji je rezultirao mnogim i katkada stravičnim životnim tragedijama u 20. stoljeću. [...] Socijalizam, pak, može se ‘roditi’ samo u *najdubljoj unutrašnjosti* dokraja izgrađena i na vlastitim, a ne tuđim osnovama iscrpljena kapitalizma samoga.“

Srpski socijalisti nisu mogli naslutiti kasnija povijesna zbivanja koja su zanemarila navodno neumitne povijesne zakonitosti, već su se samo ropski držali ideologije, a liberalni preokret početkom ‘90-tih izgleda im je dijelom dao za pravo, naravno, sa vlastitom agendom: sa povijesne scene počišćeni su komunisti koji su onemogućili modernizaciju, započetu već u drugoj polovici 19. stoljeća. Ironija povijesti je u tome da su baš komunisti obavili zadaću indolentne srpske „buržoazije“, koju joj prepušta SSDP, kao što su stvorili i kako materijalne tako i ljudske preduvjete, za obnovu kapitalizma. U međuvremenu smo 100 godina dalje. Ali jedno je sigurno: i preobraćeni liberali, nekadašnji komunisti, mogu biti zadovoljni jer je realni socijalizam utro put i hegemoniji njihove nove religije. U tom smislu srpski socijaldemokrate sličniji su liberalima nego komunistima, čijim ih je direktnim pretečama smatrala službena povijest radničkog pokreta u Srbiji. Noseća teza nove srbijanske historiografske škole jeste da je vlast od knjaza Miloša nadalje, zaključno s komunistima, sprječavala socijalno raslojavanje, a time i društve-

ni razvoj koji bi vodio napretku po zapadnom modelu: moderni(zaciji) shvaćenoj kao spoj kapitalizma i demokracije. Ondašnje socijaldemokrate se od današnjih liberala razlikuju po tomu što ne vjeruju u dugovječnost kapitalizma, nego očekuju da on sam sebi iskopa grob.

U vrijeme djelatnosti Dimitrija Tucovića, SSDP svoj osnovni cilj vidi ovako: „U jednoj krajnje nerazvijenoj i zaostaloj zemlji razvitak kapitalizma je po svojim posledicama ne samo kolosalan napredak, već nesumnjivo vrlo revolucionaran proces. Kad mi danas tražimo izgrađivanje saobraćaja, regulisanje reka, isušivanje bara, pošumljavanje goleti, otvaranje rudnika, elektrifikaciju, uvođenje savršenijih alata, sprava i mašina, podsticanje proizvodnje da postigne najvećma moguće granice, potpuno nacionalno ujedinjenje, stvaranje najopsežnije federacije balkanskih i podunavskih država, izbornu upravu i narodnu samoupravu, progresivni porez itd., sve reforme koje su moguće u okviru buržoaskog reda stvari i koje daju još većega podsticaja za bujan razvoj kapitalizma, mi ni za trenutak ne napuštamo svoju socijalističku poziciju. Na protiv, mi je samo pojačavamo i činimo sigurnijom; jer, u koliko se brže kapitalističko društvo razvija, u toliko se ono brže izživiljuje i u toliko smo bliže ostvarenju socijalizma. Ko bi neprekidno ponavljao samo: ‘Krajnji cilj! Socijalna revolucija!’, a ostavio da se ljudsko društvo davi u mizeriji, taj bi bio vrlo loš socijalista, kao što je, po Hristovim rečima, vrlo daleko od Boga onaj koji neprekidno ponavlja ‘Gospodi! Gospodi!’, ali zapovesti gospodnje ne ispunjuje. Ne odstupajući od svoga

osnovnoga gledišta, ne čineći nikakve koncesije koje bi to osnovno gledište kompromitovale i ne zanoseći se iluzijama, bilo buntarskim bilo kompromisnim, dobar marksista i dobar socijalista će i sam sarađivati istorijskom razvitku na taj način: što će prosvjećivati, uzdizati i organizovati radničku klasu i voditi *nepomirljivu klasnu borbu* pa njom goniti buržoaziju da što *brže* i *potpunije* odigra svoju istorijsku misiju; tako će on najbrže i najpotpunije podsticati istorijsku pripremu objektivnih i subjektivnih uslova za ostvarenje socijalizma.“ Tako je pisao Dragiša Lapčević. Izgleda da su srpski ortodoksni marksisti vjerovali u Bebelovu tezu o nastupanju, kad dođe pravo vrijeme, do „Velikog pičvaja“ (großer Kladderadatsch), pa su baš zato imali krajnje ambivalentan odnos prema borbi za poboljšanje životnih uvjeta radništva, jer se time usporava put do propasti kapitalizma, a radništvo nisu mogli okupiti samo politikom, bez da se pozivaju na praktične interese svakodnevnog radničkog života. U to vrijeme nije bilo svinjskih polutki. Reklo bi se, dakle, po principu što gore, to bolje, ali se u međuvremenu nije moglo sjediti baš prekriženih ruku. Drugim riječima: nužno zlo. A „Veliki Kladeradač“ se doista malo kasnije zbio, suviše rano i/ili na pogrešnom mjestu.

Kako rekoh, Srbija u vrijeme djelatnosti SSDP i Dimitrija Tucovića nije ni izdaleka sličila Njemačkoj, a kako se kasnije pokazalo, niti je SPD bila revolucionarna partija. Njezina je podrška u uvjetima ilegalnosti rasla u vrijeme Bizmarkovih zakona o socijalistima, (1878–1890), jer je zahvaljujući izbornom zakonu bilo

moguće kao privatna ličnost biti kandidat, pa su tako sve brojniji socijalisti ušli u *Reichstag*. To je partiji nametnulo način političkog djelovanja, naglasak na političku stranu pokreta. Situacija se posve obrnula nakon prestanka važenja antisocijalističkih zakona, kad prednost postepeno uzima sindikalni pokret. Skloni idolo-pokloničkoj imitaciji, a suočeni s općom nerazvijenošću Srbije, srpski socijaldemokrate svoj primarni zadatak vidjeli su u unošenju, putem političke borbe, klasne svijesti u proletarijat kojega nema i koji tek treba stvoriti domaća buržoazija. Bez obzira na sve, oni su ustrajavali na mišićavoj retorici i izazivali podsmijeh svojih glavnih političkih konkurenata, Samostalne radikalne stranke, ili bar njezinih istaknutih predstavnika, među kojima je Jovan Skerlić, dogmatizmom mlade ortodoksije protjeran iz redova socijalista, nakon zauzimanja novoga partijskog kursa 1904. Socijalistička agitacija tog vremena neprestano se bori protiv sitnosopstveničkih, „idiot-proleterskih“ zabluda radništva na koje se trudi utjecati.

Samostalni („mladi“) radikali odcijepili su se, 1901, od Narodne radikalne stranke („stari“ radikali), zbog njezinog paktiranja s političkom strankom naprednjaka (tadašnjih liberala), svojih ljutih protivnika pred kraj vladavine Aleksandra Obrenovića, pa 1905. konačno usvajaju svoj program, po njihovom shvaćanju povratak izvornim idejama Svetozara Markovića, koje su iznevjerili stari radikali. Program uključuje i radničko zakonodavstvo. To se podudara sa zahtjevom iz Erfurtskog programa SPD (1891), koji je bukvalno

prepisala SSDP. Oni su, jasno, svjesni da sa samostalcima dijele važan zahtjev i da ciljaju na isti dio elektorata. Osnovna točka razilaženja jeste načelo solidarnosti nasuprot načelu klasne borbe. Jaša Prodanović (1867–1948), jedan od istaknutih samostalaca, koji će kasnije, nakon 1945, igrati važnu ulogu u novom režimu, kaže u vrijeme razmirica sa socijalistima, da je njegova stranka stranka demokratske buržoazije, koja se graniči sa socijaldemokracijom. Razlika je u tome što oni ne žele ukidanje privatne svojine, i to ostavljaju socijalistima, kad ovi dobiju potrebnu snagu. U međuvremenu je neophodno putem instrumenata državne intervencije zaštititi zanatlijsko i nastajuće industrijsko radništvo (i seljaštvo) od nekontrolirane eksploatacije i/ili ekonomskog propadanja.

Samostalna radikalna stranka tipična je stranka sitne „buržoazije“, seljaštva, zanatlija i trgovčiča. Ona Narodnoj radikalnoj stranci predbacuje spregu s krupnim kapitalom, da pojačava industrijalizaciju, a time i proletarizaciju, pa kao takva uživa i simpatije socijaldemokrata. SSDP nalazi se na skliskom terenu: s jedne strane mora se slagati s ubrzanom industrijalizacijom, a sa druge s mjerama koje ublažavaju njezine neugodne posljedice i time odlažu ubrzani slom kapitalizma. Tako je SSDP u procjepu između dvije radikalne stranke: razvoj kapitalizma da, ali ne i socijalna revolucija. Taj ambivalentni stav najplastičnije se pokazuje na držanju SSDP prema Zakonu o radnjama (1912) koji je trebalo da sredi industrijske odnose u Srbiji i dođe na mjesto beznadežno zastarjele Esnafske uredbe. U skup-

štinskim debatama je Triša Kaclerović (1879–1964), jedini socijaldemokratski poslanik, aktivno sudjelovao u naporu da se Zakon poboljša u interesu njegovih glasača, da bi kao jedini od 89 poslanika prisutnih prilikom glasanja, glasao protiv! Samostalci su potom tvrdili da se socijalne reforme u Srbiji moraju provoditi ne uz pomoć socijaldemokrata, već protiv njihove volje.

Svojedobno je glasanje dvaju socijaldemokratskih poslanika, Dragiše Lapčevića i Triše Kaclerovića (izabranih na parlamentarnim izborima *seljačkim protestnim glasovima*), u Narodnoj skupštini, 31. 7. 1914, protiv ratnih kredita, izazivalo duboko divljenje kasnijih istraživača. Mada sam pacifist uz ogradu da pravo na samoobranu držim opravdanim, čini mi se da je taj postupak vrlo bizaran: sićušna Srbija, trn u oku moćnoj Austrougarskoj carevini, bila je ponižena i napadnuta. Glasanje protiv ratnih kredita prije bi se moglo shvatiti kao veleizdaja. Da je kojim slučajem bilo obratno, pa Srbija napala Austrougarsku, glasanje protiv ratnih kredita bilo bi herojski čin. Osim toga, možemo se upitati kako bi srpske socijaldemokrate glasale da je bilo obratno: da je *Reichstag* umjesto 4. avgusta, kad su socijaldemokrate bile listom za ratne kredite, glasao 31. jula, a Narodna skupština tek 4. avgusta? Koliko je meni poznato, nema podataka o doživljaju tog pada njemačke socijaldemokracije kod srpskih idolopoklonika, koji su je slijepo slijedili. Također se možemo upitati što je Dimitrije Tucović mislio otišavši u rat i dok je umirao.

Vratimo se još jednom na konstantu diskontinuiteta, osnovnu crtu koja obilježava čitavu povijest radničkog pokreta u našem regionu. Ali ću se zadržati na Srbiji. Sugerirala sam da srpski historičari uspostavljaju upitnu poveznicu između SSDP i KPJ, tamo gdje je ipak riječ o jasnom *suštinskom* diskontinuitetu. Njihove radove odlikuje potpuno odsustvo relevantne komparativne perspektive. Međutim, oni će taj nedostatak nadoknaditi *implicitnom* komparativnom perspektivom na pogrešnom mjestu: na sličnosti između SSDP i KPJ u neakvim vanjskim crtama, koje, kad je riječ o KPJ, pripadaju njezinom staljinističkom naslijeđu. To se vidi na nekoliko ključnih mjesta: na krivo shvaćenoj prirodi SSDP kao partije, na unutarpartijskoj demokraciji, na odnosu partije i sindikata, odnosu avangarde prema inteligenciji i seljaštvu i na ulozi ličnosti u političkom pokretu.

SSDP nije nikako bila kadrovska partija lenjinističkog tipa prije osvajanja vlasti i kad je osvoji. A tako je shvaćaju srpski povjesničari. Ona jest bila minijaturna, ali je to bilo poslednje što je htjela. Naprotiv, ugledajući se na svoju njemačku posestrimu, SSDP težila je ne samo masovnosti glasača, već i *masovnosti članstva*, a djelovala je u političkom polju građanske demokracije sa podjednakim uvjetima za sve takmace. Što njezin program nije privlačio masu, sasvim je drugi problem. Njege srpski povjesničari ne analiziraju, ali stalno ističu da je broj pristaša SSDP, izraženo u izbornoj podršci, rastao. Međutim, sami numerički podaci koje oni podastiru, pobijaju tu neutemeljenu dogmu.

Druga točka krive identifikacije jeste unutarpartijska demokracija. Poput KPJ, SSDP ne trpi neslaganje i dijalog, frakcije s različitim uglom gledanja na istu stvar. Za mene je to mana, ali za moje kolege vrlina. Zato mislim da su oni prije svega partijski ljudi. A ja nisam. Radi se o makijavelizmu u obračunu s neistomišljenicima, cenzuri, čistkama, onemogućavanju kritičkih glasila u vlastitom krilu ili zatvaranju *Radničkih novina*, pod totalnom kontrolom partijskih prvaka, za svaki kritički glas! Radi se također i o financijskim makinacijama i privilegiranju istomišljenika koji su živjeli od pera.

Odnos prema inteligenciji duboko je ambivalentan, što je također jedna karakteristika staljinističkog zastranjenja u povijesti radničkog pokreta. Dok je u vrhu srpskog radničkog pokreta, nakon odstranjivanja nesumnjivih intelektualnih kapaciteta, poput Skerlića i Jovanovića, do 1914. kakva-takva inteligencija, ona tobože principijelnim razlozima onemogućava pristup školovanim pojedincima u partiju. Oni su apriorno sumnjivi. Kandidati za članstvo moraju proći rigoroznu kontrolu i pristupiti SSDP samo uz preporuku pouzdanih već u SSDP pripuštenih drugova. A istodobno se u načelu teži omasovljenju!

Seljaštvo je također sumnjiv element, a „čist proleter“ se fetišizira. Usprkos široko rasprostranjenoj nepismenosti, SSDP ne organizira tečajeve opismenjavanja, već partijsku literaturu predaje na čitanje „pismenim drugovima“. Očekivalo se da će nepismeni seljaci, na-

učivši osnovne postulate socijaldemokracije iz tuđih, drugarskih usta, pohrliti u članstvo stranke, pod uvjetom da su se oslobodili ideologije privatne svojine. Ili postati njezini glasači. Simptomatično je da SSDP nikad nije izradila svoj agrarni program.

Već sam spomenula problematičan odnos partije i sindikata u vrijeme djelovanja SSDP. Zbog poznatih razloga, SSDP odstupa od doktrinarnog stajališta SPD o neutralnosti sindikata i sve do 1914. vodi uzaludan rat protiv autonomije sindikalnog pokreta. Sve počinje i završava se lavinom kritike sindikata u *Radničkim novinama*, ali to ništa ne mijenja. Srpski historičari te silne rezolucije o jedinstvu ekonomske i političke borbe, koje je krunisano 1911. uspostavljanjem fantomske *Jedne centralne instance za sve klasne akcije pokreta* (u organizacijskom smislu personalna unija čelnika partije i sindikata, koji su također bili članovi SSDP) uzimaju zdravo za gotovo i krivo shvaćaju tadašnje sindikate kao transmisiju SSDP!

Srpski povjesničari pišu da je pokret, nakon prvog uzleta po demokratizaciji političkog života 1903. pao, pa se počeo oporavljati tek 1908. U međuvremenu je vladala kriza u pokretu. Međutim, ne postoji konsenzus oko te krize: izgleda mi da kolege nisu uzajamno razmijenjivale svoje istraživačke spoznaje. Ali ipak prevladava uvjerenje da je po smrti Radovana Dragovića (1905) pokret oronuo, da bi ga povratio u život Dimitrije Tucović. On je prvo bio zauzet studijem prava, služenjem vojske, pa boravkom u Berlinu. Potom se

vratio i pokret opet postavio na prave tračnice. To podsjeća na povijest KPJ: borba frakcija, potpuna dezorganizacija KPJ u inozemstvu, presudna pojava, 1937, J. B. Tita, koji sređuje situaciju, postavlja partiju na zdravu osnovu i vodi je u konačnu pobjedu, kao i tokom perioda nakon pobjede. Ukratko, debelo potkrijepljen shematizam.

Srž staljinizma mogla bi se sažeti u poklič: „Partija je uvijek u pravu, čak i onda kad je krivu“. Ovo dogmatsko načelo nehotično je pregnantno primijenio Mladen Vukomanović (vojnici svoje partije, KPJ), plodan suradnik beogradskog Instituta za proučavanje radničkog pokreta Srbije, braneći neodrživu tezu o kontinuitetu u razvoju radničkog pokreta. Dajući zaključnu riječ (presudu) povodom sukoba dviju struja 1904, on piše da je tzv. sindikalističko-reformistička opozicija bila u pravu, jer su radnici pokazivali više interesa za sindikalnu borbu, ali je s makrohistorijskog stajališta ortodoksni model prioriteta partije bio najadekvatniji dugoročnom razvoju radničkog pokreta. Drugim riječima, vodio je pobjedi komunističke revolucije pod vođstvom KPJ.

U ovoj cijeloj priči ne nedostaje ni mrvica staljinističkog kiča: Sergije Dimitrijević o Radovanu Dragoviću. Napustivši zbog siromaštva i bolesti gimnaziju, Dragović je postao stolarski radnik. „Pošto je već tada sav svoj život posvetio socijalizmu, to mu je bila uteha. Odrekao se škole, ali je postao radnik.“

Rusija i panslavenstvo iz perspektive Dimitrija Tucovića

Prisan je ruski zagrljaj. Osnove srpske samo-identifikacije sa Rusijom formirane su tokom dugog XIX veka, u vreme preobražaja Balkanskog poluostrva, pokretanja „istočnog pitanja“, formiranja nacionalnih država i, iz nacionalizama izvedenih, rasnih, ili čak rasističkih ideologija, sa imperijalističkim pretenzijama. Inspirisani nemačkom romantičarskom filozofijom, a pre svega Herderovim koncepcijama o narodima i njihovim istorijskim ulogama, češki i slovački intelektualci razvili su, u prvoj polovini XIX veka, ideju panslavizma kao odgovor na snaženje pangermanstva u nemačkim zemljama. Ova prva, centralnoevropska verzija panslavenstva, izgrađena je na temeljima moderne evropske misli i u osnovi se zalagala za vrednosti liberalizma, nacionalne, verske i kulturne ravnopravnosti i uzajamne kulturne, a kasnije i političke saradnje svih slovenskih naroda – pre svega imajući u vidu Slovene unutar Habzburške monarhije. U očima većine ovih intelektualaca, carska Rusija nije viđena kao spasilac, već pre kao konzervativni i reakcionarni faktor u evropskoj politici, pa čak i kao tlačitelj drugih slovenskih naroda – Poljaka, Belorusa i Ukrajinaca.

Paralelno sa prozapadnim panslavizmom, u

nezvaničnim intelektualnim krugovima Rusije, a opet pod uticajem nemačke konzervativno-nacionalističke filozofije (koja je isticala drugost i posebnost nemačke kulture i istorije) formirana je ruska varijanta panslavenstva. Rusko panslavenstvo insistiralo je na mesijanskoj ulozi Ruskog carstva, pravoslavlja i ruskog načina života u spašavanju sveta od dekadencije Zapada i na uspostavljanju novog svetskog poretka predvođenog Slovenima. Panslovenska ideologija sporo je prodirala na ruski dvor, na kojem se puno veći značaj pridavao održavanju statusa quo u Evropi, očuvanju feudalnih i monarhističkih vrednosti i kočenju promena podstaknutih liberalnim i socijalističkim pokretima. Iako se ruska politička elita, generalno gledano, nije rukovodila romantičarskim vizijama ruskih slavenofila, ipak je bila sklona da se koristi elementima njihove ideologije, pre svega u spoljnopoličkim aktivnostima. To je bilo posebno izraženo u pozicioniranju Rusije na Balkanu, odnosno u sukobima za tursko nasleđe, gde je ona još od XVIII veka legitimisala svoje osvajačke pretenzije, predstavljajući se kao zaštitnik hrišćana u Osman-skom carstvu, da bi u XIX veku, uporedo sa verskom, bila isticana i rasna legitimacija. Deklarišući se kao pokrovitelj interesa balkanskih Slovena, Rusija je sebi obezbeđivala indirektnu političku prisutnost, nužnu za obuzdavanje austrougarskog, a kasnije i nemačkog uticaja na Balkanu, a sve to prvenstveno u cilju sticanja kontrole nad Bosforskim moreuzom i Dardanelima, kao osnovnim preduslovom za sopstvenu privrednu i političku ekspanziju.

Za razliku od panslovenstva centralnoevropskog tipa, koje je bilo izraženije među Srbima u Habzburškoj monarhiji, u Kneževini Srbiji, tokom 19. veka, prisutnije je bilo rusofilstvo, ali je nekritički odnos prema Rusiji oscilirao i bio uslovljen razvojem političke situacije na Balkanu. Prividna podudarnost ruskih i srpskih interesa u razrešavanju „istočnog pitanja“ više puta je osporena u realnosti, što je srpsku političku elitu prinudilo da racionalnije osmišljava svoju spoljnu politiku. Posebno razočaranje nastupilo je nakon Rusko-turskog rata 1877–1878, kada je Rusija, rukovođena svojim interesima, podržala formiranje Velike Bugarske u čiji su sastav ušli i prostori na koje je Srbija pretendovala. Zahtev Rusije revidiran je na Berlinskom kongresu, ali je tada, opet, Rusija razvejala magle srpskih rusofila, dopustivši Austrougarskoj da okupira Bosnu i Hercegovinu. Od tog trenutka, srpske političke elite, na čelu sa Jovanom Ristićem i knezom Milanom Obrenovićem, prave oštar zaokret od Rusije i priklanjaju se Zapadu, pre svega Austrougarskoj, sa kojom uspostavljaju intenzivnu privrednu saradnju.

Rusofilstvo je nastavilo da egzistira u redovima opozicije režima Obrenovića. Boreći se za svoj uticaj, autokratska Rusija i sama je podupirala demokratske težnje srpskih političara u borbi protiv apsolutizma kralja Aleksandra Obrenovića, naravno, motivisana jedino željom da izazove politički preokret i ojača sopstvene pozicije u ovom delu Balkana.¹ Majskim prevra-

¹ O dvoličnoj politici Rusije prema Balkanu na početku XX veka, nehotice će posvedočiti u svojim memoarima Vasilij Štrandman, tadašnji ruski diplomata u Beogradu: „Kolebljivost i nestabilnost rusofilskih osećanja vladajućih dinastija – Koburga u Bugarskoj, Obrenovića u Srbiji, Hoencolerna u Rumuniji i Glikzburga u Grčkoj – pobuđivale su Rusiju da u tim, delom slovenskim, a u celini pravoslavnim državama, podržava i jača

tom 1903. godine i povratkom dinastije Karađorđević na srpski presto, nastupio je novi period proruske politike – period koji koincidira sa političkim delovanjem Dimitrija Tucovića. U ovo vreme zaoštavanja međunarodnih tenzija i suprotnosti između dva imperijalna bloka, u Srbiji je na političkoj sceni dominirala rusofilski Radikalna stranka, a iza kulisa i rusofilski militaristička klika predvođena organizacijom „Crna ruka“. Želeći da izvuku Srbiju iz polukolonijalnog položaja u kojem se nalazila pod pritiskom evropskog kapitala, pripadnici srpske elite izlaz su tražili u jačanju države putem teritorijalne ekspanzije, koju su predstavljali kao nacionalno-oslobodilačku borbu za porobljene Srbe u ostacima Osmanskog carstva. U tim namerama zvanična Srbija najviše se oslanjala na Rusiju, očekujući od nje diplomatsku protekciju i konkretnu vojnu i finansijsku pomoć. Oslabljena unutrašnjim problemima, nastalim nakon poraza u ratu sa Japanom i nakon izbijanja revolucije 1905, Rusija nije mogla punim kapacitetom da se posveti prilikama na Balkanu, pa je, u tom smislu, srpska javnost ostala zatečena njenim nereagovanjem na aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. godine. Ipak, ruske diplomate po balkanskim prestonicama gradile su svoje pozicije u velikim potezima, utičući na formiranje Balkanskog saveza između Srbije, Bugarske, Rumunije i Grčke i inicirajući

*ideje i osnove demokratskog oblika vladavine. To je bio jedini put da se čuje glas narodnih predstavnika koji su bili svesni snage i spasonosnosti ruske podrške u odnosu na spoljne neprijatelje. ... Na Balkanu su često postavljali pitanje zašto ruski carevi ne uvođe u Rusiju predstavički sistem upravljanja. Trebalo je odgovarati da je istorija ruske državnosti tekla svojim osobenim putem i da su carevi samo uz krajnju opreznost mogli prilaziti tom pitanju...”. Preuzeto iz: Vasilij Štrandman, *Balkanske uspomene*, knjiga 1, deo 1-2, Beograd 2009, 82.*

Prvi balkanski rat. Motivisane sopstvenim osvajačkim porivima, male balkanske države našle su se na zajedničkom zadatku proterivanja ostataka turske imperije, a samim tim i slabljenja Nemačke, koja je svojom politikom „prodora na Istok“ pretila da ugrozi vekovni ruski san o Bosforu. Inspirisani vojnim uspesima i teritorijalnim proširenjima Kraljevine Srbije u balkanskim ratovima, Sloveni unutar Austrougarske ponovo su počeli da se zagrevaju za ideje panslavizma, a među Srbima, Hrvatima i Slovencima sve snažnija i konkretnija bila je jugoslovenska ideja, čija bi realizacija ovim narodima omogućila da se, uz podršku Srbije, konačno otrgnu od hegemonije Pešte i Beča.

Panslavizam, jugoslovenstvo, rusofilstvo, austroslovenstvo, Velika Srbija, Velika Bugarska – anticipirajući skori krah starog sveta sve ove koncepcije plutale su po umnim glavama između Jadrana i Crnog mora. Pogledi puni nadanja ili strepnje, bili su upereni prema Rusiji.

Umesto hantingtonovskih tlapnji i beskrajnih rasprava o Srbiji između Istoka i Zapada, o ruskoj i „jevropskoj“ civilizaciji, javno promišljanje Dimitrija Tucovića na ove teme donelo je potpunu promenu perspektive: „*Mi nismo pangermani, ni panslavisti, već smo pansocijalisti*“² uzvikivao je na socijalističkom zboru održanom u Ljubljani 1909. Izmestivši se iz nametnute dihotomije Istok/Zapad, Tucović je zagovarao konstituisanje samostalnog političkog subjekta – Balkana – koji bi na temelju zajedničkog zahteva za dekolonizacijom, putem saradnje i ravnopravnosti, omogućio

² „Govor na manifestacionom zboru socijalističke internacionale u Ljubljani“ (8. (21). novembra 1909), *Dimitrije Tucović – Sabrana dela*, III, Beograd 1980, 45-46.

njegovom stanovništvu ekonomski i kulturni napredak. Kao dosledni sledbenik marksističkih teoretičara Druge internacionale, Tucović je svoje interpretacije bazirao prevashodno na klasnoj analizi, na kritici imperijalizma, militarizma i šovinizma, insistirajući uvek na proleterskom internacionalizmu, ali i na ekonomskim činjenicama koje se kriju iza političkih događaja. U tom smislu, on je promišljao i Rusiju, ne upuštajući se u vrzino kolo geopolitičkih, kulturnih i ideoloških opredeljivanja i odbacujući lažnu nužnost pozicioniranja u blokovsku podelu Evrope.

Za razliku od rusofilskih intelektualaca, nekad i sad, Tucović nije mistifikovao Rusiju poistovećujući državu, cara i narod, već je ukazivao na njene unutrašnje klasne suprotnosti, žestoko kritikujući carizam i interese krupnog kapitala, a solidarišući se, pre svega, sa ruskom radničkom klasom. To se najbolje videlo u danima Ruske revolucije 1905, čije je izbijanje sa oduševljenjem pozdravila Srpska socijaldemokratska stranka, a sam Tucović o događajima u Rusiji govorio je na radničkim manifestacijama i pisao u *Radničkim novinama*. Tih dana je vodeća beogradska štampa, sa velikom zebnjom, pratila poraze ruske vojske u ratu protiv Japana, a potom i prve nemire u Petrogradu. Dok su liberalniji listovi pozdravili kasnije reformističke ustupke cara Nikolaja, radikalna *Samouprava* iznosila je tvrdnje da su revoluciju u Rusiji izazvali neprijatelji slovenstva, a *Večernje novosti* sledećim tekstom opisale su krvoproliće ispred Zimskog dvorca: „Pred Zimskom palatom belog cara prolivena je krv. Građanstvo, ono najgore vrste, obeleženo rečima ‘hleba i iga-

ra' sukobilo se pred kapijom dvorca carevog sa njegovom ver-
nom vojskom. Ona se borila sa onima, koji su, bog bi ih znao
sa kakvim namerama, hteli da prodru u sjajne odaje careve,
i prostor pred Zimskom palatom sasvim očistila... Pred Zim-
skom palatom u Petrogradu prolivena je, dakle, ne ruska i
slovenska, već izdajnička krv."³ Koliko je tek izdajnički
uredništvu *Večernjih novosti* mogao zvučati sarkastičan
Tucovićeve članak u kojem, parodirajući ton srpske
štampe, prikazuje ruski narod kako „dobročudno pos-
matra kroz prste korupciju ruskog carizma i krajnji nemoral
njegovih stubova: dvorske kamarile, krupne birokratije i
viših oficira, a sa zadovoljstvom i pljeskanjem gleda zanim-
ljive prizore kad policija, to blago oruđe unutrašnje politike
cara i Pobjedonosceva, zafijuče kamdžijom nad glavama
nemirnih buntovnika, koji hoće nekakav Ustav i slobode,
a neće da šire po Mandžuriji pravoslavlje“.⁴ Istim povod-
om Tucović je preneo i diferenciranu klasnu analizu
revolucionarne dinamike u Rusiji, baziranu na tek-
stu Roze Luksemburg,⁵ a u već citiranom autorskom
članku „Glasnici revolucije“ kao uzroke pobune iden-
tifikuje „vojnički, popovski i krupnobirokratski režim“, koji
se održava na „sabljama, puškama, apsanskim ćelijama i
robijaškim oknima“ i koji „ne zastupa neposredne interese
izvesne klase (buržoaske) koja igra važnu ulogu u ekonom-
skom procesu“, nego teži „za prodiranjem spolja, za nasil-
nim učvršćivanjem kod drugih“. U zaključku ovog teksta,
Tucović pozdravlja početak revolucije i ruski poraz u
ratu sa Japanom, smatrajući da je time, s jedne strane

³ Branko Pavićević, „Odjek prve ruske revolucije u Srbiji“, *Istorijski glasnik*, 2, Beograd 1955, 36.

⁴ „Glasnici revolucije“ (12. (25.) januar 1905), Dimitrije Tucović, *Sabrana dela*, IX, Beograd 1980, 94.

⁵ Videti: „Revolucija u Rusiji“ (2. (15.) mart 1905), *Isto*, 113–121.

„suzbijen spoljni uticaj ruskog carizma, koji je svojom isključivom i divljačkom politikom išao nasuprot interesima ostalih evropskih kulturnih država, te time uvek dovodio u pitanje opstanak svetskog mira“, a sa druge da je „zadat silan udarac najreakcionarnijem režimu u Evropi“. „Drskom rukom“, piše dalje Tucović, „zderana je sa njegovog lica strahovita lorfa militarizma. Taj sistem predstavljao je u Evropi ogromnu, mračnu pećinu iz koje je zjapio mrak i duvao jezoviti hladan vetar reakcije; onu pećinu – kao što se to spominje u basnama – u koju su ulazile stope slobodoumnih ideja i njihovih propagatora, ali iz koje se nijedna natrag nije vraćala. Jedva se najposle uspelo da se iz te jazbine izvuče aždaja koja je gutala sve što je slobodoumno i dobro.“⁶

Ono što se može uočiti u ovom tekstu jeste rusofobni ton kojim u jednom trenutku progovara Tucović, iako i sam naglašava da se metafora odnosi na ruski sistem, a ne na Rusiju kao pojam. Nema sumnje da se iza ovih predstava o „mračnoj ruskoj pećini“ nazire uticaj Druge internacionale, u čijim je vodećim intelektualnim redovima preovlađivao prenaglašen anti-ruski sentiment, koji, barem delimično, vuče poreklo još od Marksovih i Engelsovih predstava o istorijski reakcionarnoj ulozi Rusije i Slovena. Upravo po tom pitanju Tucović je polemisao sa Jovanom Skerličem, koji je Marks u i Engelsu, pa i čitavoj Drugoj internacionali, pripisivao germanofiliju i slavenofobiju. Kako bi odgovorio na Skerličeve optužbe, Tucović je u listu *Borba* objavio dva Marksova teksta iz 1853. godine o „istočnom pitanju“ („Šta će biti od Turske u Evropi?“ i „Narodnosti u Turskoj u početku Krimskog rata“). Prevedene članke Tucović je propratio sopstvenim ko-

⁶ „Glasnici revolucije“ (12. (25.) januar 1905), *Isto*, 101–102.

mentarom. Istorizujući Marksove antislovenske poglede na koje je ukazivao Skerlić, skrenuo je pažnju na realnu reakcionarnu ulogu Južnih Slovena u slamanju građanske revolucije u Habzburškoj monarhiji 1848/49, a kako bi osporio Marksovu slavenofobiju, podsetio je da je on bio jedan od velikih zagovarača nezavisne Poljske.⁷ S druge strane, događaji su pokazali da je Skerlić donekle bio u pravu kada je Drugoj internacionali pripisivao izrazitu rusofobičnost, što su potvrdile mnoge evropske socijaldemokratske stranke, kada su 1914. podržale rat vladajućih klasa, pravdajući ga kao nužan za obračun sa reakcionarnom Rusijom – najvećim neprijateljem radničke klase.

Tucović je, međutim, već 1908. imao puno zreliji i dosledniji stav prema ovom pitanju. Kritikujući izgradnju austrougarske železnice u Sandžaku, kao sredstva za jačanje carske prisutnosti na Balkanu,⁸ naišao je na nerazumevanje nemačkih saboraca, koji su austrougarsko jačanje tumačili, pre svega, kao poželjno slablje-nje ruskih interesa. Razočaran što mu je nemački list *Vorwärts* odbio članak na ovu temu, Tucović je pisao Dragiši Lapčeviću: „Još od sedamdesetih godina, kada su Marks i Engels govorili o hercegovačkom ustanku kao pobuni ‘konjokradica’ koju je izazvalo ‘kotrljanje ruskih rubalja’, socijalna demokratija u Nemačkoj neprestano određuje gledište na istočno pitanje jednim spoljašnjim momentom: borba do noža ruskoj, sve-slovenskoj opasnosti! O toj opasnosti istina danas se više

⁷ „Marks i Sloveni“ (1. (14.) jul 1912), *Isto*, VI, 397–405.

⁸ Nakon neuspeha u Carinskom ratu sa Srbijom, Austrougarska je pokušala da izgradnjom sandžačke železnice ostvari saobraćajnu i stratešku dominaciju na Balkanu i spreči dalji ekonomski razvoj Srbije, blokirajući joj izlaz na more. Enver Redžić, *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*, Beograd 1977, 378.

ne usuđuje niko da piše kao nekada, ali ona ispunjava dušu nemačkih socijalista. I, naravno, svaki uspeh Austrije na Balkanu jeste poraz Rusije – a to se traži! Ovaj konzervativizam naših drugova utoliko je čudnovatiji, što su (se) prilike od sedamdesetih godina silno promenile, i što je i sama buržoazija Zapadne Evrope, naročito Engleske, staro gledište već revidirala. Ne preti više opasnost za zavojevanje Balkana od Rusije, već Austrije...“.⁹ Već iste godine, nakon samovoljne aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske, Tucović će ući u oštar, ali principijelan sukob sa liderima nemačke i austrijske socijaldemokratije, koja je podržala kolonizatorski akt svojih vlasti, pravdajući ga „kultur-tregerskim“ argumentima. Paralelno sa osudama austrougarskog imperijalizma, Tucović je ukazivao na oportunističko držanje carske Rusije, koja je bez otpora prepustila Bosnu i Hercegovinu Habzburzima.

U svojim kritikama imperijalnih pretenzija na Balkan, Tucović nije pravio razlike između Rusije, Austrougarske i ostalih velikih sila. „Mi balkanski narodi“, pisao je Tucović 1908, „imamo puno razloga reći našim 'prijateljima' u Evropi: 'Najbolje bi bilo da ste nas odavno ostavili samima sebi, vi, sebični stvorovi, koji ste naše odnose zatrovali, među sobom nas zavadili i za sporazuman rad i prirodno nacionalno grupisanje onesposobili“.¹⁰ Ovde je Tucović, pre svega, imao na umu tradicionalno mešanje evropske, a prvenstveno austrijske i ruske diplomatije u politike balkanskih zemalja.

Rad na stvaranju Balkanske federacije i

⁹ „Pismo Tucovića upućeno iz Berlina 7. (20.) februara 1908. Lapčeviću u Beograd“, Dimitrije Tucović, *Sabrana dela*, II, Beograd 1980, 52–54.

¹⁰ „Kompenzacije“ (11. (24.) oktobar 1908), *Isto*, IX, 550.

održavanje Prve balkanske konferencije, doprinelo je da se iskristališe stav Tucovića i srpske socijaldemokratije spram imperijalnih težnji svih evropskih sila, a pre svega Austrougarske i Rusije: *„Kao politički predstavnik radničke klase koju ne deli nacionalni antagonizam vladajućih klasa, socijalna demokratija ima tu važnu zadaću da bude najsvoesniji, najodlučniji i najdosledniji nosilac ideje solidarnosti naroda na jugoistoku Evrope i da klasnom borbom proletarijata snaži otpornu moć naroda prema zavojevačkoj politici evropskog kapitalizma. U prvom redu to treba da važi prema imperijalističkim težnjama Austro-Ugarske i uticaju ruskog carizma koji se predaje svojoj lihovarskoj i krvavoj politici na Balkanu, utoliko nestrpljivije ukoliko jače je potisnut sa Dalekog istoka i u većem neprijateljstvu sa narodom u zemlji.“*¹¹

Upravo u godinama koje su prethodile balkanskim ratovima, jačanje ruskog prisustva manifestovalo se i kroz snaženje slavenofilskih pokreta (opšte obuhvaćenih pod terminom „neoslavizam“), koji su se razvijali ruku pod ruku sa širenjem germanofobije. Tačno je identifikujući kao oružje ruske propagande, Tucović je u više navrata kritikovao ovu pojavu. Komentarišući dva panslovenska kongresa, održana 1908. u Pragu i Ljubljani, Tucović je, prethodno pozitivno ocenivši prvobitni panslavistički pokret iz prve polovine XIX veka, raskrinkao šta se krije iza floskule o „solidarnosti Slovena“: *„I panslavistička ideja, koja je ponikla iz težnji i borbi balkanskih i austrijskih Slovena za nacionalnim oslobođenjem, postala je uskoro maska iza koje je apsolutistička Rusija krila svoje zavojevačke težnje*

¹¹ „Odluka socijaldemokratske Balkanske konferencije, održane 25, 26. i 27. decembra 1909“, *Isto*, III, 100.

na Balkanu...“.¹² Dve godine kasnije, 1910, pišući o Drugom kongresu neoslavenstva održanom u Sofiji, Tucović karakteriše propagandiste neoslavenstva ili kao „*sentimentalne nacionaliste*“ ili, parafrazirajući Marksa, „*hulje i agente panrusizma*“,¹³ napominjući pritom, kako se spoljna politika Rusije vodi protiv volje i interesa ruskog naroda, i da se na istorijskoj pozornici, kao predstavnik ruskog naroda, zapravo nalazi samo „*Rusija povlašćenih klasa, dvorske kamarile i diplomatije*“.¹⁴

Umesto rasnih koncepcija o istorijskoj borbi između Slovena i Germana, propagiranoj od strane slavenofila, Tucović je insistirao na antikolonijalističkoj perspektivi, o čemu je pisao u zagrebačkoj *Slobodnoj riječi* uoči Balkanske konferencije: „*Nasuprot nedozreloj galami šovinista i panslavista, mi uzrok nesrećama na Balkanu ne gledamo u težnji jedne rase da uništi drugu, u jurišu germanstva na slovenstvo. Ne; mi uzrok zlu gledamo u kolonijalnoj politici koju sve evropske države – kako germanske, tako romanske, tako i slovenske; kako Nemačka, tako Francuska, tako i Rusija vode prema slabijim državama i narodima, pa i prema nama na Balkanu.*“¹⁵ Govoreći o strahu od „germanske opasnosti“, Tucović ukazuje na prave uzroke nemačke imperijalne politike, demistifikujući rasističke teze slavenofila: „*Politika Nemačke prestaje biti za nas stvar ‘germanske’ rase, toga bauka kome se pripisuju sve moguće i nemoguće čudi i opasnosti, i jasno izlazi pred nas kao izraz težnji kapitalističke klase pod određenim istorijskim i privrednim prilikama. Nije to, dakle, osobina ‘germanske’ rase što je Nemačka da-*

¹² „Slavenofilstvo“ (4. (17.) septembar 1908), *Isto*, IX, 512.

¹³ „Neoslovenstvo“ (20. jun (3. jul) 1910), *Isto*, III, 362.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ „Balkanska konferencija“ (23. 12. 1910), *Isto*, 85–86.

nas nadrla svim silama da stvori i sebi kolonije, već je svaka kapitalistička klasa 'germanska' kad je u pitanju osiguranje i povećanje profita".¹⁶

Za razliku od neoslavenstva, Tucović je ipak imao izvesnog razumevanja za jugoslovensku ideju, locirajući njene korene u nepovoljnom društvenom položaju južnih Slovena unutar austrougarske monarhije. „... jugoslovensko pitanje u Austro-Ugarskoj nije se javilo ni iz mržnje slovenske rase prema germanskoj ili mađarskoj, ni iz slavenofilskih fantazija o jednom velikom slovenskom carstvu. Ono se javilo kao rezultat privrednih i kulturnih potreba samog narodnog života, koje ne mogu da budu zadovoljene u današnjem ropskom položaju. Jugoslovenska plemena u Austro-Ugarskoj žive u ropstvu; svoje privredne i kulturne sile ona ne mogu da gaje i razvijaju za podmirenje svojih potreba; one nemaju slobode kretanja; nemaju prostora za život; nemaju privredne i kulturne zajednice – jer su odnosi u kojima oni danas žive stvoreni protiv njihove volje, a sa obzirom isključivo na vlasničke interese ekonomskih i političkih gospodara u Beču i Pešti“, pisao je Tucović u *Slobodnoj riječi* 1909.¹⁷ Ipak, Srpska socijaldemokratska stranka u svojoj balkanskoj politici nije se povodila za dominantnim jugoslovenskim idejama. Polazeći od internacionalne klasne solidarnosti balkanskih naroda i potrebe za njihovim udruživanjem radi pružanja otpora imperijalnim silama, srpski socijalisti nisu pridavali poseban značaj etnokulturološkim primesama, kao presudnim faktorima u redefinisaju balkanskog prostora.

¹⁶ „Germanska opasnost“ (1. (14.) mart 1910), *Isto*, III, 168–169.

¹⁷ „Jugoslovenstvo u Austrougarskoj“ (19. 11. 1909), *Isto*, III, 52.

U svojoj percepciji Rusije, njene unutrašnje i spoljne politike, kao i u promišljanjima ruske politike na Balkanu, Tucović se oslanjao na teorijske koncepcije vodećih mislilaca Druge internacionale, dosledno ih primenjujući u tumačenju aktuelnih događaja, čak i kada je to, kao u slučaju aneksione krize, značilo suprotstavljati se preteranoj rusofobiji austrijskih socijalista, koja je išla u korist austrougarske imperijalne politike. Rusiju je Tucović video kao hronični remetilački faktor, koji je narušavao društveni i politički razvitak Balkana, a neoslavenstvo i rusofiliju kao reakcionarnu ideologiju, koja zamagljuje unutrašnju i spoljnopolitičku realnost i potrebe Srba i ostalih balkanskih naroda. Ipak, treba reći da je, makar u načelnoj kritici ruskog carističkog, pa i austrougarskog imperijalizma, Tucović donekle simplifikovao argumentaciju, poistovećujući osvajačku politiku ove dve, ipak pretkapitalističke formacije, sa kapitalističkim imperijalizmom razvijenijih evropskih zemalja.¹⁸

¹⁸ Početkom XX veka, Rusija je najživlju trgovinu na Balkanu imala sa Turskom, a najslabiju sa Srbijom i Crnom Gorom. Videti: Nikola Popović, *Odnosi Srbije i Rusije u Proom svetskom ratu*, Beograd 1977, 16.

PROF. DR DUŠKO RADOSAVLJEVIĆ

Srpska socijaldemokratska partija i ujedinjenje Južnih Slovena

Uvod

Majskim prevratom 1903. godine, Srbija je promenila politički kod. Problemi ekonomske prirode direktno se odražavaju na unutrašnju stabilnost zemlje. Na spoljnopolitičkom planu Srbija je izložena neprijateljskom držanju velikih suseda – Austrougarske i Turske. Zato se vlada odlučuje da pojačanom industrijalizacijom, inostranim zajmovima i eksploatacijom radnih masa, izvede zemlju iz ekonomske stagnacije, zaostajanja i zavisnosti, a na planu spoljnopolitičkih odnosa da politikom izbegavanja sukoba sa Austrougarskom, čvrstog oslanjanja na Rusiju i stvaranjem protivturskog saveza na Balkanu stabilizuje međunarodni položaj Srbije. U takvom ozračju formira se Srpska socijaldemokratska partija (SSDP). „Tek posle gotovo 40 godina, od kako se u Srbiji otpočeo propovedati socijalizam i nakon nekoliko uzaludnih pokušaja da se socijalistička partija osnuje, do osnivanja Srpske socijaldemokratske partije je moglo doći tek na radničkom kongresu održanom u Beogradu 20. jula 1903...”¹ Tog dana se osniva i Radnički savez, kao sindikalna organizacija. Tako je dovršen proces organizovanja socijalističkog pokreta u Srbiji. Radnički savez postao je centar borbe radničke klase za ekonomske

¹ Dragiša Lapčević, *Istorija socijalizma u Srbiji* (reprint izdanje), Beograd 1979, 135.

interese, a SSDP centar za ostvarenje političkih težnji i zahteva radničke klase Srbije. Pri osnivanju partije, predsednici su bili **Dragiša Lapčević** i **Nikola Veličković**, dok su sekretari bili **Kosta Jovanović** i **Radovan Dragović**. Srpske socijaldemokrate za svoj program prihvatile su izmenjenu verziju Erfurtskog programa nemačke socijaldemokratske partije. Povodom toga, Radovan Dragović je rekao: „*Mi mislimo da je današnje uređenje u osnovi rđavo, i za to tražimo, pored toga što hoćemo da popravimo sve što se reformama da popraviti, da se sama osnova društvenog uređenja promeni, da na mesto privatne svojine dođe društvena svojina. Zato srpski socijaldemokrati zahtevaju: opšte pravo glasa, samoopredeljenje i samoupravljanje naroda u državi, okrugu, srezu i opštini, narodnu odbranu umesto stajace vojske, odvajanje crkve od države, progresivno oporezivanje i drugo.*”² Obnavlja ju *Radničke novine*, koje je pokrenula grupa radnika sa **Androm Bankovićem** na čelu, 1897. godine.

Odmah po osnivanju, SSDP ulazi u kampanju za skupštinske izbore u septembru 1903. godine. Nisu se nadali velikom broju mandata, ali su smatrali da su izbori dobra prilika da se agituje za program, da se on predstavi biračima, da se privuku novi članovi i da se članovi partije pripreme za politički rad sa masama. Događaji koji su sledili pokazali su da se partija veoma brzo razvija u klasnu, borbenu organizaciju. Partija u ovom periodu jako drži do svoje klasne „čistoće”, tako da 1905. godine, odbija pozive za saradnju od strane Samostalne radikalne partije i stare Radikalne partije. Partija stoji na stanovištu punog odvajanja socijalde-

² Ljubinka Ćirić-Bogetić, Miroslav Đorđević, *Iz političke istorije jugoslovenskih naroda – XIX i XX vek*, Beograd 1980, 156.

mokrata od buržoaskih stranaka i na naglašenom ideološkom vaspitanju svoga članstva u duhu proleterskog socijalizma. Rukovodstvo nastoji da poveže političku i ekonomsku borbu radničke klase, naročito posle isticanja grupe oko **Milorada Popovića** da je radničkom pokretu Srbije, u tom periodu, dovoljan samo sindikalni pokret za ostvarenje prava radničke klase.

SSDP je nakon izbora 1905, pa sve do 1912, imala jednog do dva poslanika u skupštini Srbije. To su bili dr **Mihajlo Ilić**, izabran u Kragujevcu, a posle njega su birani i Dragiša Lapčević i **Triša Kaclerović**. Kao poslanici, podneli su više inicijativa i predloga, posebno predlog prvog zakona iz oblasti radničkog zakonodavstva, ali su njihove inicijative, s obzirom na strukturu skupštinskih poslanika, gotovo po pravilu, bile odbijane. Na lokalnim izborima 1914. godine, dobili su većinu u šest opština, i na taj način, stekli pravo da formiraju socijalističke opštinske uprave u tim mestima. SSDP izdavala je časopise *Radničke novine*, *Borbu* i list socijalistkinja *Jednakost*.

Stavovi Srpske socijaldemokratske partije o nacionalnom pitanju – Stav oko Makedonije i imperijalističkih aspiracija Austrougarske prema Srbiji

Zahvaljujući činjenici da je Srbija toga doba bila nacionalno homogena država, te kao takva nije osećala breme nacionalnog pitanja, kao i doslovnom preuzimanju Erfurtskog programa nemačke socijaldemokracije, Srpska socijaldemokratska partija nije u svome programu razmatrala problem nacionalnog pitanja, čak ni u

principijelnom obliku. To ne znači da prilično često partija i njeni lideri na daju svoja mišljenja, posebno u vezi s agresivnom balkanskom politikom Austrougarske. Suočena sa mogućnošću austrijskog prodiranja i zauzimanja čitavog Balkana, SSDP se tome nužno suprotstavljala. Srpski socijalisti nisu imali iluzija o mogućoj zaštiti od strane carske Rusije i njenom suprotstavljanju austrijskom imperijalizmu. Naglašavali su potrebu oslanjanja na sopstvene snage, dodajući da se po pitanju odbrane nacionalne samostalnosti slažu sa srpskom buržoazijom. Ovakvim je gledištem SSDP dokazala da je idejno promišljena, hrabra u odbrani nacionalnih interesa, politički mudra, zato što to želi da ostvari u zajednici sa buržoazijom, jer je odbrana nacionalnih interesa stvar svih klasa, istovremeno i internacionalna, ali istakla je da u toj borbi želi da učestvuje pod zastavom internacionalizma, a ne pod nacionalističkom zastavom.

Prva prilika da SSDP iskaže svoj internacionalizam ukazala se prilikom donošenja stavova o makedonskom pitanju. Tada srpski socijalisti kažu da srpska i bugarska buržoazija raspiruju makedonsko pitanje u svrhu svojih osvajačkih ciljeva. Makedonsko pitanje, u prvom redu, mora biti stvar Makedonaca, ne spoljnih faktora, evropske diplomatije, ruske, turske, bugarske, austrijske, vojske ili države. Makedonski narod mora da se oslanja pre svega na sebe i podršku balkanskog proletarijata. Balkanska konfederacija, koja bi počivala na balkanskom proletarijatu, bila bi ona optimalna opcija u kojoj bi se razvijao nacionalni duh Makedonaca.

U ovom se periodu Srbija našla pred velikom dilemom - da li podizati svoju sopstvenu materijalnu

proizvodnju, koja bi odista bila garant za nacionalnu nezavisnost Srbije, čemu se Austrougarska protivila, ili izgubiti položaj samostalne države i postati privezak ekonomski razvijenog, moćnog i vrlo agresivnog suseda. Želeći bolju situaciju, Srbija je pokušala da sa Bugarskom pronađe povoljno rešenje. Austrougarska, nezadovoljna tim potezom, započinje Carinski rat protiv Srbije, u januaru 1906. godine, sa namerom da baci Srbiju na kolena. Zahvaljujući radikalnom zaokretu u spoljnoj trgovini, Srbija uspeva da većinu svojih proizvoda plasira na tržište Francuske, Britanije, Italije, Nemačke i Belgije. SSDP ovaj zaokret vidi kao nužan u ekonomskom razvoju Srbije, kao dobar znak da se akumulirani kapital iz oblasti trgovine počne seliti u industriju, te da posluži kao faktor progressa u Srbiji. Naravno da socijalisti nisu imali zabluda o karakteru ovoga čina, zamaskiranog u kvazipatriotizam; ceo ovaj proces je u sebi sadržavao isključivo interes dosta mlade srpske buržoazije. Zadatak proletarijata u toj situaciji bio je, ne da usporava proces industrijalizacije, nego da ne dozvoli da se na njegova leđa prebace svi troškovi industrijalizacije.

U prvim godinama Carinskog rata, socijalisti Srbije nalaze se u krizi, a veliki udarac zadaje im smrt radničkog vođe Radovana Dragovića. Istovremeno, buržoazija vrši ogroman pritisak na radničku klasu da se likvidiraju tekovine radničkih štrajkova iz prethodnih godina. Međutim, već u 1908. godini, dolazi do oporavka radničkog pokreta, kako radničkih sindikata, tako i SSDP. Istovremeno se pokazuje da ni Carinski rat Austrougarske protiv Srbije nije dao opipljivije re-

zultate, jer je industrijska proizvodnja u toj godini bila duplo veća nego u 1907. godini, a povećao se i broj industrijskih radnika.

Stav Srpske socijaldemokratske partije u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine

Namera Austrougarske da anektira Bosnu i Hercegovinu, izazvala je u Srbiji nezadovoljstvo i ogorčenje, kao i spremnost da se agresivnom, imperijalističkom susedu i oružjem suprotstavi. SSDP nije dozvolila da je ova plima nacionalizma izbacila iz koloseka. Ona je smatrala da je aneksija Bosne i Hercegovine izazov za čitavu Evropu, pa je kao takva ona problem celokupne evropske, a ne samo srpske socijaldemokratije. Oni ukazuju celokupnoj evropskoj i svetskoj javnosti na brutalnost i bestijalnost okupacijskog režima u Bosni, očekujući od te javnosti pomoć za rešenje bosanskog problema.

Dimitrije Tucović i drugovi okreću se stvaranju svoga dokumenta, znajući da neće napraviti neki značajan pomak u tretiranju kolonijalnog položaja Bosne, ali njime žele pokazati međunarodnoj socijaldemokratiji stvarne prilike u Bosni i Hercegovini. Srpska socijaldemokratska partija, i posebno Tucović, hteli su da Memorandumom o položaju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini reaguju na tekst **Eduarda Bernštajna**, u kojem je on razvijao stav o nužnosti naprednijeg naroda da upravlja i vlada nad zaostalijim narodom.

Iako je pozvala na zajedničku akciju i SDSHiS,

SSDP je sama uputila Memorandum Birou Socijalističke internacionale, kao izraz energičnog suprotstavljanja aneksiji BiH, i istovremeno zahtevala od Internacionalne da pozove međunarodnu socijaldemokratiju u borbu protiv agresije Austrougarske. Memorandum je obeležio početak borbe SSDP za principijelno socijalističko stanovište u vezi sa nacionalnim pitanjem, bez sumnje najvažnijeg pitanja u političkom životu balkansko-podunavskih zemalja. Žarišta ovog problema nalazila su se na jugoslovenskom prostoru, usled čega je ovo pitanje imalo veliki značaj i za rad SSDP.

Učešće SSDP na Prvoj jugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji i organizacija Prve balkanske socijaldemokratske konferencije

Pojavljivanje i angažovanje SSDP u radu Jugoslovenske socijalističke konferencije u Ljubljani³, pokazali su da SSDP pitanje jugoslovenskog ujedinjenja, uzetog samog po sebi, ne smatra za primarno. Srpska socijaldemokratska partija bila je uverena da Jugosloveni, baš kao i svi balkanski narodi, svoju nacionalnu samostalnost mogu postići samo rušenjem prepreka koje im na tom putu stoje. Znatno pre ovog skupa, srpski su socijalisti preuzeli obavezu da organizuju konferenciju balkanskih socijalista, s namerom da se temeljito pretrese politički položaj na Balkanu i formuliše program balkanskih socijalista u borbi za nacionalno oslobođenje. Konferencija je održana u Beogradu (7-9. januara 1910. godine), u prisustvu socijaldemokratskih partija iz svih balkanskih zemalja, te Slo-

³ 21. i 22. novembra 1909. godine.

venije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U svom referatu, Dimitrije Tucović posebno je naglasio da je suštinu balkanskog pitanja činio i određivao stvarni kolonijalni položaj Balkana, po kojem su se stalno ravnale nesamostalne vlade balkanskih država, gušeći težnje balkanskih naroda za emancipacijom i rešavanjem balkanskog pitanja.

Prva balkanska socijalistička konferencija proklamovala je da se rešenje balkanskog pitanja nalazi u ukidanju teritorijalne i nacionalne razdrobljenosti i ostvarenju nacionalnog ujedinjenja, što će predstavljati jedinu garanciju ekonomske i političke samostalnosti. Posle ove konferencije, koja je najvećim delom bila njeno delo, SSDP je nastojala da se njen nacionalni program usvoji ne samo od strane radničke klase Srbije, nego i da se putem tešnje saradnje sa jugoslovenskim socijalistima, doprinese afirmaciji i pobedi osnovne ideje i duha odluke konferencije. Zbog toga je SSDP posebnu pažnju pridavala ostvarivanju saradnje sa socijaldemokratskim partijama Bosne i Hercegovine i Hrvatske i Slovenije. Ali, SSDP nije se zalagala za ove stavove samo u svojoj zemlji, te u krugu jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka, već i u međunarodnom socijalističkom pokretu. Tokom kongresa Druge internacionale održanog u Kopenhagenu (28. 08. – 03. 09. 1910. godine), Dimitrije Tucović zahteva od socijaldemokratskih partija velikih i moćnih zemalja da odlučno ustanu protiv svih akcija velikih i snažnih država, da se ugnjetavani, mali i nejak narodi sumnjiče kao provokatori i izazivači svetskih sukoba. Takođe je zatražio od istih tih partija da u borbi pro-

tiv kolonijalne politike ostvaruju neophodnu saradnju sa socijalistima iz malih zemalja, te da im na taj način mogu najbolje pomoći. Zanimljivo je da je na tom skupu došlo do pokušaja opovrgavanja Tucovićevih stavova od strane dr **Karla Renera**, delegata Socijaldemokratske stranke Austrije, ali on nije mogao opovrgnuti stav Tucovića o tome kako austrijska socijaldemokracija nije bila na potrebnoj internacionalističkoj visini prilikom aneksije Bosne i Hercegovine.

Srpska socijaldemokratska partija, kao inicijator i najznačajniji tvorac odluka Prve balkanske socijalističke konferencije, ostala je duboko privržena ovim stavovima, sa dubokim uverenjem da se njihovim sprovođenjem u život ostvaruje istorijski zadatak same SSDP.

Protivratno opredeljenje SSDP u balkanskim ratovima

Balkanski savez, stvoren između balkanskih država u proleće i leto 1912, imao je za cilj oslobođenje onih delova Balkana koji su se još nalazili u posedu Turske. Predviđao je i izlazak Srbije na Jadransko more, preko severne Albanije, te podelu Makedonije između Srbije i Bugarske. Pri potpisivanju ovog ugovora, veliku ulogu imala je i carska Rusija, koja nije htela da izgubi vrlo značajnu sferu uticaja. Nasuprot podeli snaga na Balkanu u obličju zasebnih državica, što je savezom bilo verifikovano, Dragiša Lapčević je Narodnoj skupštini predložio ideju pretvaranja Balkana u jedan veliki savez, koji bi značio puno

ujedinjenje svih balkanskih privrednih, kulturnih i političkih snaga. Naravno da ceo taj projekat nije trebalo da se ostvari ratom, jer u ratu dominiraju interesi imperijalističkih sila, već preko demokratske revolucije. Narodna skupština, ohrabrena podrškom Rusije, te primetnim ekonomskim rastom, nakon Carinskog rata sa Austrougarskom potpuno je zaslepljena, i samo u ratu vidi rešenje, koje bi bilo osveta Kosova i ujedinjenje srpstva.

Za razliku od srpskih socijalista, **Vladimir Ilić Lenjin** mislio je da su balkanski ratovi protiv Turske vrlo značajni, te da su pobeđe saveznika protiv Turske balkansko pitanje učinile lakšim i verovatnijim za rešavanje. Lenjin je bio saglasan i sa **Bauerom** da će osvajanje Makedonije od strane Srbije i Bugarske za Makedoniju predstavljati buržoasku revoluciju, što će dovesti do određene slobode makedonskih seljaka-bezemljaša. Lenjin je govorio da će nacionalno ugnjetavanje na Balkanu biti eliminisano u onoj meri u kojoj budu uništeni ostaci feudalnih posednika i reakcionarnih balkanskih monarhija.

Posle pobeđe u balkanskim ratovima, Srbiji je porastao ugled širom Evrope, a naročito u jugoslovenskim zemljama Austrougarske monarhije. To je uverilo srpsku buržoaziju da je Srbija onaj činilac koji će odigrati ulogu jugoslovenskog Pijemonta i izvršiti oslobađanje još neoslobođene braće. Srpska socijaldemokratska partija odlučno se suprotstavila pijemontskim i hegemonističkim planovima Srbije na Balkanu i jugoistoku Evrope. Tako je isticano da u rešavanju nacionalnog i balkanskog pitanja treba polaziti od principa

narodnosti, a ne od principa ravnoteže među državama, jer princip ravnoteže obavezno vodi sukobima i ratu na Balkanu. S druge strane, zamišljen kao činilac nacionalne nezavisnosti na Balkanu, Balkanski savez razbio se usled suprotnosti među balkanskim državama. Njegovim tvorcima bilo je više stalo do hegemonije i prestiža, nego do slobodnog i nezavisnog Balkana.

Deseti kongres SSDP (30. 01. - 01. 02. 1914. godine) ocenio je da postojeći odnosi na Balkanu mogu dovesti do ozbiljnih potresa, te do novih, veoma opasnih zapleta. Celokupan rad kongresa, poseban referat o militarizmu, kao i sama atmosfera u kojoj se kongres održavao, dali su mu obeležje antiratnog opredeljenja, koje će karakterisati SSDP u narednim događajima.

SSDP u Prvom svetskom ratu

Iako je odbacivala teror i atentate kao metod u borbi za nacionalno oslobođenje, SSDP je Sarajevski atentat smatrala kao upozorenje austrijskim i mađarskim vlastodršcima, šta se dešava kada se čitavi narodi drže u stanju pokornosti, bez ikakvih šansi za širu društvenu i nacionalnu emancipaciju. Po SSDP, atentat je pokazao da je snaga otpora jedne nacije kada brani svoju egzistenciju veoma velika, da se u toj borbi mogu izabrati i sredstva koja nisu mnogo uspešna, ali su istovremeno vrlo strašna.

SSDP je i u situaciji kada je rat protiv velike, džinovske monarhije bio neizbežan, nastavila svoje antiratno zalaganje. Po tome je ostala izuzetak u porodici evropskih socijaldemokratskih partija. Dosledna

je sebi i kada 1915. ponovno zahteva stvaranje Balkanske federacije, čiji će prvi korak biti unija Srbije sa Bugarskom, što u situaciji u kojoj se Srbija nalazila predstavlja i preventivnu aktivnost. SSDP reaguje i na nagoveštaje da će se Italiji, kao nagrada za ulazak u rat, dodeliti istočna strana Jadrana. Braneći principe malih naroda da se bez njihovog znanja ne može rešavati njihova sudbina, SSDP smatra da protiv otmice Dalmacije mora reagovati i kao deo srpskog etničkog korpusa, te da stranka kao kulturni pokret ima velikog interesa da ceo srpski narod bude oslobođen i ujedinjen. Takođe, srpski socijalisti ne slažu se sa davanjem Dalmacije u ruke Italijanima, zbog istorijskih razloga, jer je Dalmacija, zajedno sa Dubrovnikom, bila među najvažnijim regionima stvaranja kulturne istorije srpske nacije.

Odgovarajući na poziv socijaldemokrata iz neutralnih zemalja, Holandije, Danske i Švedske, srpske su socijaldemokrate odlučile da učestvuju u radu Stokholmske socijalističke konferencije o miru⁴. Za predstavnike su bili određeni **Dušan Popović**, sekretar SSDP i **Triša Kaclerović**, narodni poslanik. Kao poslednja delegacija koja je stigla u Stokholm, srpski delegati imali su „privilegiju“ da se upoznaju sa stavovima pojedinih partija, pre nego što oni iznesu svoja gledišta. Tako su saznali da bugarski tzv. široki socijalisti zahtevaju, kao maksimalan uslov za mir, da

⁴ Odluka o (ne)odlasku na konferenciju u Stokholm dovela je do velikih rasprava između srpskih socijaldemokrata u okupiranoj Srbiji, a u vezi sa karakterom konferencije. Vidi: V. D. Lapčević „Neke pojedinosti o odlasku srpskih socijalista na konferenciju u Štokholmu 1917. godine“, *Istorijski glasnik* 1–2, Beograd, 1980, 87–104. Otvaranje konferencije bilo je predviđeno za 15. maj 1917. godine. Usled mnogobrojnih prepreka, početak rada nekoliko puta je pomeran, sve do januara 1918. godine, da bi konačno bio otkazan.

Bugarska prisajedini sve okupirane teritorije. Po njima, granica bi na zapadu išla Velikom i Južnom Moravom, obuhvatala bi Toplicu, najveći deo Kosova i Metohije i celu Makedoniju. „Kompromisni“ plan predviđao je da se Bugarskoj priključi Moravski deo (niški, pirotski, leskovački i vranjanski okrug) i Makedonija, jer je Makedonija, po njima, naseljena Bugarima. Ovi teritorijalni ustupci, po bugarskim socijalistima, bili bi dovoljni da u budućnosti ne dođe do konfliktnih situacija, a istovremeno bi predstavljali i primenu principa o pravu naroda na samoopredeljenje.

Pošto su se upoznali sa ovim stavom, kao i sa stavovima drugih delegacija, Kaclerović i Popović predali su Memorandum o političkim stavovima SS-DP.⁵ Sadržaj ovog dokumenta delimično je bio uslovljen upitnikom, koji je organizator skupa (holandsko-skandinavski komitet), poslao svim socijaldemokratskim partijama Evrope, tokom proleća 1917. Pitanja su se uglavnom odnosila na mogućnosti postizanja mira i obnovu rada Druge internacionale. Najvećim delom, Memorandum SSDP jeste odgovor na postavljena pitanja u upitniku. Memorandum započinje sledećim rečima: „Srpska socijaldemokratija traži neodložno zaključenje mira. Ovo stanovište joj nameću interesi čitavog čovečanstva, interesi međunarodnog proletarijata, koji se svodi, pre svega, na pitanje opstanka ruske revolucije. Ruska revolucija je ogromna tekovina Socijalističke internacionale i, prema tome, svi članovi Internacionale treba da imaju na srcu njenu odbranu

⁵ *Comité organisateur de la Conférence socialiste international de Stockholm*, Stockholm, 1918 str. 217-227; dokument je preveden na srpskohrvatski jezik i nalazi se u Arhivu Srbije, Zbirka Triše Kaclerovića, kt. 5, str. 338.

i njeno očuvanje. Iz istog razloga mi usvajamo devizu ruske revolucije: 'Mir bez aneksije i kontribucije, zasnovan na pravu naroda na samoopredeljenje''.

O mogućnostima završetka rata i miru, u Memorandumu se kaže: „Sve socijalističke partije treba da otpočnu energičnu borbu protiv rata koji je postao besmislen i kome je u izvesnim zemljama snaga jedino u velikom neiscrpnom moralnom kapitalu socijalističkog pokreta. Dosta je tri godine žalosnog patriotskog eksperimentisanja. Sada kada je nacionalistička maska pala sa obe strane i kada su se mnogi razotkrili kao cinični zavojevači, mi treba da izvršimo naš zadatak, što znači, da glasamo protiv vojnih kredita, da iziđemo iz ministarstva, da jasno ukažemo na licemerstvo svetog primirja da bismo omogućili mir narodima”.

Srpski socijalisti nisu prihvatili razgovore o pitanju krivca za izbijanje rata, niti su želeli da se o tome raspravlja na konferenciji. Ovo pitanje je po njima trebalo da se rešava posle rata; pravi efekat bi se sastojao u tome da se socijalisti pojave kao tužioci svojih vlada, koje su ih uvukle u ratni metež. Kao socijalisti iz zemlje koja se borila na strani Antante, srpski socijalisti pozivali su svoje kolege, socijaliste iz drugih zemalja Antante, da podrže akciju pokrenutu od strane ruske revolucije i holandsko-skandinavskog komiteta u borbi za uspostavljanje trajnog mira.

Sledeće pitanje kojim se Memorandum bavio bilo je posvećeno tzv. minimalnim zahtevima za egzistenciju Srbije. Ti zahtevi predviđaju: ujedinjenje Srbije sa Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom i Dalmacijom, uz objašnjenje da bi to bio kraj političkim i ekonom-

skim provokacijama od strane Austrougarske. Potrebna je još i pomoć velikih država za obnovu proizvodnih kapaciteta u Srbiji, koji su bili uništeni za vreme austrougarske i bugarske okupacije. Lista zahteva završava se zahtevom za izlazak Srbije na Jadran.

Dok se ispunjenje ovog zahteva ostavlja za doglednu budućnost, zahtev za izlazak Srbije na Egejsko more kod Soluna dovodi u pitanje državnu egzistenciju Srbije momentalno. Zbog toga, Srbiji treba na raspolaganje staviti čitavu Vardarsku dolinu. Solunska luka, kao najvažnija luka na Balkanskom poluostrvu, treba da postane zajednička luka Srbije, Grčke i Bugarske. Ona bi ujedno bila i spona saradnje ove tri države. Ovakvim rešenjem, privremeno bi se rešilo i makedonsko pitanje, koje ne može biti rešeno sa jednog nacionalnog stajališta. Makedonija predstavlja mešavinu rasa i naroda, gde niko nema većinu. Izjave o „svetoj“ zemlji, Bugara, Srba ili Grka, znače širenje nacionalističke i smešne utopije. One socijalističke partije na Balkanu, koje na Makedoniju gledaju sa nacionalističkih pozicija, nalaze se pod uticajem ideologije reakcionarnih vladajućih krugova. Srpski socijalisti ostaju dosledni svojim predratnim stavovima, kada za rešavanje makedonskog pitanja predlažu formiranje Federativne republike Balkana, sa Makedonijom kao autonomnim delom. Na ovaj način, Makedonija bi prestala da bude predmet sporenja, te bi doprinosila balkanskoj zajednici naroda. Dalje se naglašava kako je neprijateljstvo balkanskih naroda pothranjivano od strane vladajućih slojeva, dinastija, diplomatije, kao i od strane zaslepljenih šovinista. Memorandum je takođe predlagao i

stvaranje nezavisne albanske države, koja bi stupila u Balkansku federaciju republika i dr.

Konferencija je prihvatila ovaj Memorandum, te se on zajedno sa ostalim materijalima pojavio u već pomenutoj publikaciji o radu Konferencije u Stokholmu. Moramo naglasiti da Komitet konferencije nije prihvatio sve zahteve iz Memoranduma, a posebno je bilo sporno makedonsko pitanje. Pošto se Popoviću i Kacleroviću učinilo vrlo mogućim da Komitet usvoji predlog bugarskih „širokih” socijalista, oni su konačno predložili da se spor između Bugarske i Srbije reši očuvanjem granica po Bukureštanskom miru iz 1913. godine. Sledeći predlog bio je da se Makedonija подели između Bugarske i Srbije, linijom Vardara, dok bi Srbija i Bugarska imale pravo korišćenja solunske luke, koja bi bila pod upravom sve tri zemlje. Komitet konferencije odlučio je u vezi sa Makedonijom sledeće: „Srbija će, kao i Bugarska i Grčka imati slobodan pristup gradu i luci Soluna, koji će stajati pod sudbenošću ovih triju zemalja. U drugu ruku, udovoljava se teritorijalnim zahtevima Bugarske time, da će joj se priznati istočna Makedonija sve do Vardara, koji će ostati prometna linija Srbije do mora.”⁶

Dana 10. novembra 1917. godine, Popović i Kaclerović su Komitetu predali još jedan Memorandum – o situaciji u okupiranoj Srbiji. Ovaj Memorandum, kasnije publikovan u više evropskih zemalja, pod naslovom „Apel srpskih socijalista civilizovanom svetu”, govori o genocidnoj politici Austrougarske i Bugarske u okupiranoj Srbiji, te potkrepljuje konkret-

⁶ *Stockholm*, 493–516.

nim podacima optužbe protiv okupacionog režima u Srbiji. Ovaj spis je izazvao duboko interesovanje u Evropi, i pripomogao srpskom narodu, prvenstveno materijalno, od strane organizacija i pojedinaca sa Zapada.

Prvi Memorandum o političkim stavovima SSDP, izazvao je pravu lavinu komentara i protesta. Zvanična bugarska politika i „široki“ socijalisti, optuživali su delegate SSDP da su agenti srpske vlade, dok su za srpsku vladu i srpske građanske stranke oni bili bugarski agenti. Dok su se ovi napadi mogli očekivati i na njih spremiti adekvatan odgovor, Popović i Kaclerović nisu predvideli prigovore iz sopstvene sredine. Naime, srpski socijalisti iz zemlje, internirci po logorima u Mađarskoj, Bugarskoj i Austriji, emigranti u Švajcarskoj i Francuskoj, napadali su delegate SSDP zbog odstupanja od linije stranke o stvaranju balkanske federacije republika. Napadu su se pridružili i bugarski „tesni“ socijalisti, koji su sa SSDP imali prisnu saradnju. Doduše, oni su prvo kritikovali šovinističku politiku „širokih“ socijalista i svoje vlade i buržoazije, a zatim i Popovića i Kaclerovića.

Shvativši da su u pogledu Makedonije načinili stratešku grešku, Popović i Kaclerović pokušali su da što argumentovanije odbrane svoje stavove. Ovo su naročito pokušali da urade kod potpisnika njihovih punomoćja za put u Stokholm. U pismu koje je Popović uputio **Sofiji Levi**, od 3. januara 1918. godine, a koje je bilo upućeno socijalistima Beograda, tvrdi se da on (Popović) i Kaclerović i dalje smatraju Balkansku federaciju, „sa Makedonijom kao autonomnim članom, za jedino pravilno, dobro... i jedino moguće

rešenje tog pitanja”⁷ Međutim, po Popoviću, vreme u kojem se ovaj konkretni problem rešava, nameće samo dva moguća izlaza: ili da se cela Makedonija priključi Bugarskoj, ili da se ostavi *status quo*, sa izvesnim sporazumnim izmenama. Za Popovića u tom trenutku nema puno šansi da se ostvari opšti mir na osnovu prava naroda na samoopredeljenje. Zasluga je delegacije SSDP što je Komitet konferencije odbacio maksimalističke zahteve bugarskih „širokih” socijalista o prisajedinjenju cele Makedonije Bugarskoj, pa Popović predlaže da se ova formula prihvati od strane SSDP kao ostvarljiva, zato što je formula o autonomnoj Makedoniji bez Balkanske federacije politička besmislica. On smatra da bi Makedonija tako bila prikriveno anektirana od strane Bugarske. Popović u pismu podvlači da je predloženo političko-praktično rešenje makedonskog pitanja bilo jedino moguće i celishodno u datom trenutku.

Srpski socijalisti nisu prihvatili naknadna objašnjenja Popovića i Kaclerovića, a Glavna uprava SSDP je, po završetku rata, njihov stav o makedonskom pitanju ocenila kao „lično mišljenje”.⁸ Na završnom kongresu SSDP, održanom sredinom aprila 1919. godine u Beogradu, stav je bio još tvrdi i konkretniji: „Stojeći čvrsto i nepokolebljivo na gledištu koje su balkanske socijalističke partije zauzele ne interbalkanskim konferencijama u Beogradu (1909) i Bukureštu (1915), današnji kongres se, kao izraz cele partije, ograđuje od svih pojedinačnih mišljenja i stanovišta

⁷ Vidi: *Preписка srpskih socijalista u toku Prvog svetskog rata*, (priredili V. Lapčević i T. Milenković), Beograd 1979.

⁸ IA KPJ, t. III, 321.

koja su zauzimana u balkanskom pitanju za vreme rata u kome nije postojao organizovan partijski život u Srbiji i u kome proletarijat, kao organizovana celina, nije bio u stanju davati direktive ni voditi kontrolu nad radom i gledištima pojedinaca. Kongres se najodlučnije izjašnjava za bratstvo balkanskih naroda i za federaciju balkanskih republika, u kojoj bi Makedonija, cela i nedeljiva, bila ravnopravni član.”⁹

Triša Kaclerović je pokušao da opravda put u Stokholm, posle Drugog svetskog rata, na sledeći način: „Tadašnje partijsko rukovodstvo nije znalo koje će sve socijalističke partije učestvovati na ovoj konferenciji, ali je znalo da se radi o miru i protiv rata, a međunarodni proletarijat je tako željno očekivao mir, te je zato i pristalo da učestvuje na jednoj međunarodnoj konferenciji.”¹⁰

Vratimo se na trenutak Memorandumu i tezi o pravu naroda na samoopredeljenje. Ovo pravo je u spisu više deklarativnog karaktera, zbog toga što se ceo dokument više zasniva na istorijskim, ekonomskim, etničkim, jezičkim, geografskim, strateškim i drugim principima, nego na samoopredeljenju naroda. Zaključujemo da kod Popovića i Kaclerovića svi ovi principi odnose prevagu nad principom samoopredeljenja. Nacionalni program Srbije, iznet u Memorandumu (ujedinjenje Srbije sa Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom, Dalmacijom i Makedonijom), nije bio program SSDP, ni pre, a ni za vreme rata. Čak ni srpske građanske stranke ili vlada nisu sebi zacrtale takve ciljeve. Program je bio sličan kombinacijama snaga

⁹ IA KPJ, t. III, 326.

¹⁰ AS, Zbirka Triše Kaclerovića, kt. 5, br. 319, *Štokholmska konferencija*.

Antante, koje su one nudile Srbiji, početkom rata, kao kompenzaciju za teritorijalne ustupke Bugarskoj u Makedoniji.¹¹

Srpska delegacija na konferenciji u Stokholmu nije se držala stava o neophodnosti stvaranja Balkanske federacije, zajedničkog stava balkanskih socijalista, niti stava o samoopredeljenju naroda, već je koristila argumente građanskih stranaka i diplomatija velikih sila. Popović i Kaclerović konferenciji su pridavali mnogo širi značaj, od onoga koji je ona objektivno imala, smatrajući je za istinsku mirovnu konferenciju, na kojoj će se naći definitivna rešenja i rešiti problemi granica na Balkanu. Stvarnost je bila sasvim drugačija. Stokholmski skup nije imao većeg uticaja na razvoj međunarodne situacije, niti na uspostavljanje mira u Evropi. Sporenja bugarskih i srpskih socijalista ostala su zabeležena kao nesrećna epizoda, a za SSDP imali su negativne konotacije.

Stavovi Filipa Filipovića o nacionalnom pitanju; kritika Renerove teorije o nacionalnom pitanju

Izvestan broj srpskih socijalista za vreme rata nalazio se izvan Srbije. Među njima bio je i **Filip Filipović**, koji je za vreme rata bio konfiniran u Beču. U prvoj polovini 1918. godine, u *Glasi slobode*, organu SDS BiH, objavljuje više priloga o nacionalnom pitanju. U ovim priložima, Filipović insistira na rešavanju jugoslovenskog pitanja sa marksističkih pozicija. On je ovim radovima pokazao da poznaje dela Kauckog i Lenjina

¹¹ Vidi: Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Beograd 1973.

o nacionalnom pitanju, dok je stavove Renera i Otoa Bauera upoznao za vreme konfinacije u Austrougarskoj. O položaju Jugoslovena u Monarhiji pisao je da „pod samoopredjeljenjem naroda treba razumjeti njihovo izdvajanje od tuđih nacionalnih zajednica, treba razumjeti stvaranje samostalne nacionalne države”.¹²

Jugoslovensko se pitanje naročito počelo ispoljavati u epohi imperijalizma, kada stare nacionalne države postaju prepreka krupnom kapitalu. Stoga imperijalni kapitalizam traži nova tržišta, teritorije koje će pripojiti, bilo aneksijama, bilo ratovima. Nasuprot shvatanjima kapitalista, ruska revolucija je u praksi pokazala kako socijalizam rešava nacionalno pitanje, principijelno i na osnovu prava naroda na samoopredeljenje. Kapitalistička klasa ne može rešiti nacionalno pitanje na optimalan način zbog prvenstvenog gledanja interesa sopstvene klase i nacije. Po Filipoviću, samo proletarijat priznaje svakoj naciji ravnopravnost i pravo na sopstvenu državu, s tim što lično smatra da je za radničku klasu najvažniji cilj uspostavljanje saveza proletera svih nacija. Imajući ova gledišta, Filipović je nužno došao u koliziju sa stavovima austromarksista o nacionalnom pitanju. Direktan povod da se Filipović uključi u polemiku bilo je objavljivanje knjige Karla Renera *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwenddung auf Ostereich*.¹³ Filipović je smatrao da Renerova personalna autonomija u suštini sužava prava nacionalne autonomije na prosvetno-kulturnu autonomiju, dok država zadržava pravo

¹² „Nacionalno ujedinjenje”, *Glas slobode*, br. 20, Sarajevo 1918.

¹³ Knjiga je bila prerađeno izdanje Renerove knjige *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat*, koju je ovaj objavio 1902. godine, pod pseudonimom Rudolf Springer.

kontrole nad svim ostalim segmentima života. Na ovaj način izbegava se suštinsko samoopredeljenje naroda. Takođe je neodrživo Renerovo gledište da se Austrougarska može preurediti u smislu nacionalnih autonomija sporazumom dvora, birokratije i vojske, koji bi bili faktor jedinstva države. Po Filipoviću, ovaj poduhvat se ne može obaviti bez proletarijata, koji je zainteresovan za demokratsku lokalnu samoupravu. Svoje neslaganje sa Renerovom knjigom završio je konstatacijom, preuzetom od **Lava Trockog**, da je Karl Rener „socijalistički advokat Podunavske monarhije“, te „duhovni vođa socijalpatriota iz redova austrijskih socijaldemokrata“.¹⁴

Filipovićeви prilozi o nacionalnom i jugoslovenskom pitanju bili su na liniji marksističkih stavova, što je istovremeno bio i znak da SSDP počinje koristiti Filipovića kao autentičnog tumača svojih teoretskih stavova.

Srpski socijalisti onoga vremena u emigraciji iskazuju svoja opredeljenja za stvaranje jugoslovenske države. Zajedno sa socijalistima iz Hrvatske, Italije i drugih jugoslovenskih zemalja, oni protestuju protiv okupacije jugoslovenskih krajeva Gorenjske, dela Kranjske, Istre, Rijeke, severne Dalmacije i dela Crne Gore, što je bilo učinjeno od strane Italije, a neposredno pre primirja, 3. novembra 1918. godine. Na peticiji koju šalju Internacionali, nalaze se zajedno potpisi italijanskih i jugoslovenskih socijalista.

Kraj 1918. zatiče članove Glavne političke uprave SSDP na raznim mestima u emigraciji, u austrijskim logorima u Srbiji... Iz tog razloga rukovod-

¹⁴ „Renerovo samoopredeljenje naroda“, *Glas slobode*, br. 30, Sarajevo 1918.

stvo partije nije u stanju da proprati na adekvatan način stvaranje nove države. Možemo zaključiti da je SSDP dočekala stvaranje nove države pocepana i razbijena, i to ne samo u teritorijalnom pogledu, već i u političko-idejnom smislu. Činjenica je da je rukovodstvo partije posle smrti Dimitrija Tucovića počelo da odstupa od linije SSDP zacrtane na Prvoj balkanskoj konferenciji, da se idejno podvaja i stvara frakcije, što je rezultiralo nesposobnošću partije da se organizuje i odredi prema vrlo značajnim događajima. Vođstvo partije oglasilo se tek po okončanju procesa stvaranja države SHS, proglasom pod naslovom „Radnicima i socijaldemokratama”¹⁵, gde se kaže da su Srbi, Hrvati i Slovenci, ujedinjenjem u jednu državu ostvarili političku, ekonomsku i kulturnu pobedu, da je okončanjem ovog procesa proletarijat dobio otvoreno polje za klasnu borbu. Dalje se navodi da će ovo ujedinjenje dobiti puni smisao tek formiranjem Balkanske federacije slobodnih republika. Vođstvo partije još je smatralo da se mora uspostaviti centralni državni parlament, po srazmeri organizovanih političkih snaga u jugoslovenskim zemljama, koji bi na legitiman način formirao državnu vladu.

Poslednji kongres SSDP, održan u Beogradu, 16. aprila 1919, razmatrao je aktivnosti partije za vreme rata i doneo „Rezoluciju o držanju partije za vreme rata”. Naglašeno je da „Kongres jednoglasno odobrava protivratno držanje parlamentarnih predstavnika socijalističkih i izjavljuje da držanje pojedinaca onda kada nije postojao organizovan partijski život, a to

¹⁵ IA KPJ, t. III, „Radnicima i socijaldemokratama - Glavna uprava Socijaldemokratske partije”, 315.

držanje nije saglasno sa ranije zauzetim stanovištem partije i partijskih parlamentarnih predstavnika, ni ukoliko, ni u principu ni u detalju, ne veže partiju.”¹⁶

Rad završnog kongresa SSDP pokazuje da je partija, polazeći od stava da Srbi, Hrvati i Slovenci tvore jedan narod, smatrala da je formiranjem države SHS rešeno jugoslovensko nacionalno pitanje. Kongres SSDP, prihvatajući državu SHS kao nacionalnu državu jugoslovenskih naroda, smatrao je za obavezu da zatraži od srpskih socijalista da se nastavi borba za ostvarenje Balkanske federativne zajednice, te tako ispuni obaveza koju je proklamovala Prva balkanska konferencija iz 1910. godine, a čemu je SSDP svojim teoretskim i praktičnim radom težila od svoga osnivanja.

Formiranje nove države i SSDP

Šok izazvan početkom Prvog svetskog rata i pro-ratnim stavom većine socijaldemokratskih partija Evrope, posebno austrijske socijaldemokratske partije, bio je praćen osećanjem zbunjenosti i izgubljenosti u SSDP. Kada se situacija popravila, posle Februarske i Oktobarske revolucije u Rusiji, partija se našla u vrtlogu političkih promena bez nacionalnog programa. Bez većih mogućnosti da utiče na događaje, SSDP našla se na repu događaja. Posle smrti Dimitrija Tucovića, SSDP je bila lišena sposobnog vođe i razbila se na više međusobno suprotstavljenih grupa, koje nisu bile u stanju da vrše veći uticaj. Neke od grupa tvrdoglavo su ponavljale teze sa Prve balkanske konferencije, dok

¹⁶ IA KPJ, t. III, „Rezolucija o držanju partije za vreme rata”, 326.

su druge sledile politiku srpske vlade.

Ostvarenje jedinstvene države, najvažniji istorijski cilj Jugoslovena, za srpske socijaldemokrate označio je novi zadatak – početak rada na izradi sopstvenog nacionalnog programa. Ovo se nametalo kao primarni zadatak zato što su socijaldemokratske partije u završnim godinama Prvog svetskog rata bile primorane da prihvate nacionalne programe buržoaskih partija i na njima utemeljenu politiku nacionalne koncentracije. Ipak, na ovom se zadatku nije moralo kreirati od nule. Postojali su od ranije pojedini izvori koji su se mogli koristiti u stvaranju koncepcije zajedničke partije, kao što su bili Memorandum SSDP o položaju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, istupanja Cankara i slično. Takođe, za stvaranje programa mogla su se koristiti međunarodna iskustva, prvenstveno primeri Rusije i Austrougarske. Dok je jedna poštovanjem prava naroda na samoopredeljenje uspela da zaustavi dezintegracione procese, dotle je druga, izbegavajući primenu tog istog prava, doživela raspad svoje viševekovne državnopravne strukture.

LITERATURA

Mira Bogdanović, *Srpski radnički pokret 1903–1914: Naličje legende*, Zagreb, 1989.

Comité organisateur de la conférence socialiste internationale de Stockholm, *Stockholm*, Stockholm, 1918.

Ljubinka Ćirić-Bogetić, Miroslav Đorđević, *Iz političke istorije jugoslovenskih naroda XIX i XX vek*, Beograd, 1980.

Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, Beograd, 1982.

Miroslav Đorđević, *Srpska nacija u građanskom društvu*, Beograd, 1979.

Ivan Đurić, *Istorija – pribežište ili putokaz*, Kragujevac, 1998.
Filip Filipović – Revolucionarna misao i delo, Beograd, 1983.

Žarko Gudac, Miroslav Đorđević, *Savremena politička istorija*, Beograd, 1994.

Istorijski arhiv KPJ, tom III, *Socijalistički pokret u Srbiji 1900–1919*, Beograd, 1950.

Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Beograd, 1973.

Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918), I i II*, Beograd, 1964.

Karl Kautski, „Ortodoksni marksizam” i reformizan, Zagreb, 1979.

Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, tom II, Beograd, 1983.

Dragiša Lapčević, *Istorija socijalizma u Srbiji*, Beograd, 1979.
Rat i Srpska Socijalna Demokratija (Reprint izdanja iz 1925. godine), Zemun, 2010.

- Vladimir D. Lapčević, *Neke pojedinosti o odlasku srpskih socijalista na konferenciju u Štokholmu 1917. godine*, Istorijski glasnik 1–2, Beograd, 1980.
- Vladimir I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Beograd, 1979.
- Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, Beograd, 1966.
- Karl Marks, Fridrih Engels, *Kritika Gotskog i Erfurtskog programa*, Beograd, 1972.
- Karl Marks, Fridrih Engels, Vladimir I. Lenjin, *Nacionalno pitanje*, Sarajevo, 1973.
- Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd, 1985.
- Nikola M. Popović, *Dmitrije Tucović – Njegov rad i život*, Beograd, 2014.
- Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji*, Beograd, 1998.
- Preписка srpskih socijalista u toku Prvog svetskog rata*, (priredili V. Lapčević i T. Milenković), Beograd, 1979.
- Branko Pribićević, *Socijalizam svetski proces*, Beograd, 1982.
- Jaša M. Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Beograd, 1947.
- Duško Radosavljević, *Svetozar Marković: Crtice o nacionalnom i federalnom pitanju*, Novi Sad, 2010.
- Pogled s leva*, Novi Sad, 2013.
- Socijaldemokratske partije južnoslovenskih zemalja tokom I svetskog rata*, Novi Sad, 2014.
- Radoslav Ratković, *Politička teorija austromarksizma*, Beograd, 1965.
- Enver Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo, 1963.
- „Karl Rener o nacionalnoj kulturnoj autonomiji i jugoslavenskom pitanju”, u: *Prilozi za istoriju*

socijalizma, Beograd, 1976.

Jugoslovenska misao i socijalizam, Sarajevo, 1982.

Srpska socijaldemokratska partija (naučni skup 1964), Beograd, 1965.

Dubravka Stojanović, *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni programa Srbije 1912–1914*, Beograd, 1994.

Srbija i demokratija 1903–1914, Beograd, 2003.

Dragan Subotić, *Srpski socijalisti i nacionalno pitanje*, Beograd, 1990.

Alen F. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1815–1918*, Beograd, 2001.

Lav Trocki, *Sarajevski atentat*, Beograd, 1989.

Dimirije Tucović, *Izabrani spisi*, knj. 2, Beograd, 1950.

Srbija i Arbanija – Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije, Beograd, 2011.

Endru B. Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd, 2001.

Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, knj. I, Zagreb, 1978.

Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd, 1955.

Momčilo Zečević, „Činioci stvaranja jugoslovenske države 1918”, u: *Marksistička misao* br. 6, Beograd, 1983.

„Jugoslovenstvo od ideje do države 1918. godine”, u: *Marksistička misao* br. 1, Beograd, 1989.

ZORAN PETAKOV

Dimitrije Tucović i Balkanska federacija

Balkan balkanskim narodima! Ova parola, danas skoro zaboravljena, bila je široko rasprostranjena duž Balkanskog poluostrva u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka. Kad su se na Balkanu narodi oslobađali viševjekovnog feudalnog ropstva Osmanskog carstva i Austrougarske monarhije, novoformirane nacije činile su svoje prve političke korake u težnji da se emancipuju i prestanu da budu kolonija u Evropi. Nove balkanske države i njihove vladajuće buržoazije, u težnji da za sebe prigrabe što veći deo oslobođenih teritorija, utrkivale su se u nacionalističkim fantazmagorijama i velikodržavnim pretenzijama. Na pitanje šta je trebalo da zameni Osmansko carstvo na Balkanu, one su davale uvek isti odgovor, samo sa različitim nacionalnim predznakom: Velika Srbija, Velika Bugarska, Velika Grčka itd. Nasuprot toj koncepciji, koja je međusobno izmešane balkanske narode vodila jedino u ratove i katastrofu, stajala je koncepcija zajedničkog života i saradnje balkanskih naroda, vođenja zajedničke politike i prestanak ekonomske i političke zavisnosti od velikih sila. Ta koncepcija nazvana je Balkanskom federacijom.

Ideja o balkanskoj federaciji starijeg je datuma no što se obično misli. Ona je nastala početkom šezdesetih godina 19. veka, kad su politički predstavnici slo-

venskih naroda u Austriji, u prvom redu Južni Sloveni i Česi počeli odlučnije zahtevati svoja politička prava. Prvi teoretičar federalizma kod Južnih Slovena bio je Mihailo Polit-Desančić. On, Svetozar Miletić, Vladimir Jovanović i ostali predstavnici tadašnje srpske građanske demokratije, zamišljali su ostvarenje južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije putem evolucije i sveobuhvatnih reformi, prvi socijalisti – **Svetozar Marković** i **Vaso Pelagić** – smatrali su da je taj cilj moguće ostvariti jedino putem socijalne revolucije. Svetozar Marković je rešenje društvenog pitanja video u narodnoj, socijalnoj državi, u državi koja je savez opština i u narodnoj samoupravi. Ideji nacionalne države on je suprotstavio načelo federacije, koje vodi srpski narod ili u savez istočnih naroda, ili u jugoslovenski savez, ali nikako ne u jednu srpsku državu. Suprotstavljajući zastarelim shvatanjima i „istorijskim pravima“ moderno demokratsko načelo narodnog samoopredeljenja, Marković istupa sa smelim revolucionarnim planom o uništenju Habzburške monarhije i ujedinjenju jugoslovenskih naroda izvan austrijskih okvira. Cilj revolucije na Balkanu, po njemu, jeste uništenje svih država, koje smetaju da se balkanski narodi udruže – kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici, kao savez opština, ali i kao savez država. On je izričit u tome da se ta federacija ne zasniva na nacionalnom principu. Prvi bosanski socijalista Vaso Pelagić otišao je korak dalje od Markovića i razrađivao je planove o balkansko-podunavsko-karpatskoj konfederaciji. Dimitrije Cenić bio je jedan od Markovićevih najbližih saradnika, a u njegovim nastupima, govorima, člancima i političkim dokumenti-

ma često se pominje koncept južnoslovenske i balkanske federacije. Godine 1879, u objavljenom programu Socijalističke partije, koju je Cenić pokušao da osnuje 1880, izrazito je naglašavana potreba za stvaranjem federativne Jugoslavije. Cenić smatra da veza unutrašnjeg društvenog razvoja i spoljnopolitičkih koncepcija primorava srpski narod na stvaranje federacije na Balkanu. Tako što ne bi prosto došlo do „prisajedinjenja bivših turskih provincija Srbiji, već uspostavljanja ravnopravnih, autonomnih i federalnih jedinica“. Princip revolucije i pravo na samoopredeljenje naroda dve su osnove za stvaranje Balkanske federacije. Jugoslavija je za njega razrešenje svih protivrečnosti, ali isključivo ako je federativna. U takvoj Jugoslaviji niko ne bi bio manjina ni većina, ni jedan narod ne bi bio politički, ekonomski ili kulturno potlačen. Po njemu, Balkanska federacija bila bi tek sledeća faza povezivanja jugoslovenskih i drugih naroda na Balkanu. Cenić, za razliku od svih ostalih zagovarača federacije na Balkanu, smatra da bi savezu balkanskih država nedvosmisleno trebalo da se pridruži i Turska. U daljoj perspektivi, po Ceniću, sledi i Evropska integracija oličena u evropskoj federaciji, ali takva integrisana Evropa jedino je moguća kao socijalistička federacija evropskih republika. Kao što je Balkanska federacija razrešenje balkanskih protivrečnosti, tako je evropska socijalistička federacija razrešenje svih evropskih protivrečnosti. Jedino tako, pisao je Cenić, nestao bi jaz između malih i velikih sila, između dominantnih i potlačenih naroda i svi bi dobili svoje mesto, svi narodi bi živeli zajedno. Preduslov za ovu integraciju bila bi evropska socijalistička revoluci-

ja, koja bi otklonila prepreke stvaranju evropske socijalističke federacije.

Od smrti Dimitrija Cenića do osnivanja SSDS

Socijaldemokratska stranka Srbije, (kasnije preimenovana u Srpsku socijaldemokratsku partiju), osnovana je posle prevrata 1903. godine, kad je srpska buržoazija na kratko pokušala da ispoštuje, uslovno rečeno, princip slobodnog političkog delovanja. Prema rečima samih osnivača, ova partija u jednom delu oslanjala se na tradiciju socijalističkih borbi u 19. veku i na svoje prethodnike Markovića, Pelagića, Cenića, ali se i bitno razlikovala od njih. Ona je bila ustrojena na principima naučnog socijalizma i samim tim odbacivala je većinu koncepcija svojih prethodnika, kao produkt nedovoljno razvijenih društvenih odnosa. Gotovo čitav program nove partije bio je preuzet od nemačkih socijaldemokrata i njihovog Erfurtskog programa. Partija je baštinila ideje antimilitarizma, proleterskog internacionalizma i antiimperijalizma i postala je deo Druge socijaldemokratske internacionale. Jednu ideju, onu o Balkanskoj federaciji, SSDP je prihvatila od svojih prethodnika Markovića, Pelagića i Cenića i dala značajan doprinos njenom širenju i produbljivanju. Najpoznatiji zastupnik ove ideje bio je Dimitrije Tucović. Za razliku od koncepcija Svetozara Markovića o federaciji slobodnih naroda, federalna koncepcija Dimitrija Tucovića bila je proizvod zrelijih društvenih odnosa. Ona je usmerena na borbu za federativno grupisanje naroda, koji treba da se oslobode kapitalističkog ugnjetavanja i

eksploatacije od strane imperijalističkih sila, sopstvene buržoazije i dinastija. Zbog toga se ona iz jedne opšte teorijske postavke pretvarala, tokom godina, u akcioni socijalistički program. Dimitrije Tucović uspešno je sagledao klasnu suštinu balkanske spoljnopolitičke problematike, neke karakteristike imperijalizma kao posebne faze u razvitku kapitalizma, a naročito društveni značaj kolonijalne politike velikih imperijalističkih država na Balkanu. Kao odgovor na tu situaciju ponudio je savez balkanskih država, ali savez koji bi nastao kao plod klasne borbe balkanskog proletarijata. Držeći se marksističkog gledišta, Tucović je istorijski i kritički razmatrao razvitak društvenih i nacionalno-političkih odnosa u balkanskim zemljama. On je smatrao da problemi Balkana, zbog njegovog izuzetno važnog strateškog položaja, nisu samo balkanski, već i svetski. Tucović je stajao na stanovištu da balkanske buržoazije i njihove države, sa svojim unutrašnjim, klasnim i političkim suprotnostima, klasnim i dinastičkim interesima, te nacionalističkim težnjama, nisu sposobne da reše nacionalna pitanja na Balkanu. On je smatrao da spas za Balkan leži u međusobnoj saradnji i zbližavanju naroda koji žive na ovom poluostrvu. I on je, baš kao i Svetozar Marković i Dimitrije Cenić pre njega, smatrao da se oslobođenje balkanskih naroda može ostvariti samo putem revolucije. No, Tucovićev koncept bio je više proizvod zrelih i složenih društvenih odnosa, nego što je to bio Markovićev ili Cenićev. Zato su kod Tucovića i SSDP precizirana i konkretizovana rešenja za ostvarivanje socijalističkog principa ravnopravnosti naroda, za revolucionarno oslobođenje na-

roda Balkana i udruživanje u balkansku federaciju slobodnih balkanskih naroda i demokratskih republika¹. Suprotno shvatanjima većine evropskih socijaldemokratskih teoretičara o odnosu socijalizma i nacionalnog pitanja, Tucović je isticao da u borbi za socijalizam nema nijednog automatskog rešenja. On je pisao da je, u uslovima imperijalističkih i kolonijalnih ratova, borba ugnjetenih naroda protiv nacionalnog ugnjetavanja ujedno i borba protiv kapitalizma. Nacionalno pitanje nameće se i partiji proletarijata. Ona ne bi bila to što jeste, ako bi pred njim kao noj zabila glavu u pesak².

Tucović je na pravi način razumeo težnje južnoslovenskih i balkanskih naroda ka nacionalnom oslobođenju. On je tvrdio da je podrška proletarijata nacionalnooslobodilačkim pokretima, u epohi imperijalizma, jedan od osnovnih uslova oslobođenja samog proletarijata. Tucović ne ostaje samo na konstatovanju problema, već se trudi da postavi preciznu definiciju politike koja odgovara težnjama i potrebama naroda Balkana. „Ako ima političkog realiteta na Balkanu, to je nužnost zajednice balkanskih naroda. Nacionalno oslobođenja balkanskih naroda nije moguće bez ujedinjenja celog Balkana u jednu opštu zajednicu. Takva narodna zajednica oslobodila bi sve narode Balkanskog poluostrva uzajamnog stešnjavanja koje suviše česte granice sa sobom nose. Istinska ekonomska emancipacija balkanskih naroda jeste u privrednoj zajednici Balkana“³.

U ovako široko postavljenoj koncepciji demokratske socijalističke balkanske federacije, koja prevazilazi unu-

¹ „Balkanska federacija“, *Radničke novine*, br. 151, 23. decembar 1909.

² „Balkanska konferencija“, *Borba*, knjiga 4, 16. decembar 1911.

³ *Izabrani spisi*, 2, Beograd 1950, 129.

trašnje državne, političke, nacionalne i ekonomske granice, koja isključuje feudalnu teritorijalnost, ekonomski i politički izolacionizam i zatvaranje u nacionalne okvire, partikularizam i provincijalizam, Tucović vidi jedinu mogućnost ostvarivanja nacionalne nezavisnosti, ekonomskog napretka i otpora balkanskih naroda pritisku imperijalističkih sila. Tucović je znao da će balkanska zajednica biti moguća tek kad narodi Balkana postanu gospodari svoje sudbine, pa zaključuje, predviđajući razvitak revolucionarno-oslobodilačke borbe balkanskih naroda: „Balkansku federaciju moći će balkanske države da ostvare samo onda, i tek onda, kada u njima u punoj meri bude vladala sloboda i demokratija, kad narodi budu upravljali svojom sudbinom, a ne njihovi kapitalisti“⁴.

Princip federalizma za Tucovića je sastavni deo teorije i strategije revolucionarnih i oslobodilačkih pokreta. On povezuje ideju federalizma sa programom i ciljem radničkog pokreta, odnosno sa promenom društvenih ekonomskih i političkih odnosa. Federalizam je za njega oružje u rukama proletarijata, namenjeno rešavanju nacionalnog pitanja zasnovanog na samoopredeljenju naroda.

Već na kongresu Socijalističke internacionale, održanom u Štutgartu 1907, bugarska i srpska delegacija govore o potrebi održavanje jedne socijalističke konferencije, koja bi se temeljno pozabavila pitanjem položaja balkanskih naroda u Evropi. Usledila je politička kriza, usled aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske, kao i Mladoturske revolucije. U periodu te političke krize, rukovodstvo SSDP, blago rečeno, nije se najbolje snašlo i njihovi stavovi i njihove akcije bile su usmerene, s jedne strane, na raskrinkavanje Mladoturske revolucije kao

⁴ *Izabrani spisi*, 1, Beograd 1950, 134.

suštinskog održavanja statusa quo (jer se promenio politički poredak, ali ne i politika) i, s druge strane, na previše nespretno zastupanje interesa naroda u Bosni i Hercegovini, sa izletima u nacionalizam i militarizam. Posle nekog vremena, početkom 1909, i pod uticajem Socijaldemokratske partije Nemačke, koji nije bio mali, rukovodstvo SSDP ponovo se vraća u okvire prethodne politike. Posle aneksione krize i Mladoturske revolucije, dolazi do zbližavanja među socijalistima balkanskih država i, posle dogovora Srpske i Bugarske socijaldemokratske partije, održavanja Prve balkanske socijalističke konferencije.

Jugoslovenska socijaldemokratska konferencija

Gotovo istovremeno održane su dve značajne socijalističke konferencije, koje su imale širi značaj za dalji razvoj radničkog pokreta i socijalističke misli kod južnoslovenskih i balkanskih naroda. Prva je bila Jugoslovenska socijalistička konferencija, održana u Ljubljani, 23. novembra 1909. Inicijatori ove konferencije bili su slovenački socijalisti, a prisustvovali su delegati socijaldemokratskih partija iz Slovenije, Hrvatske, Slavonije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Srbije, Dalmacije i Istre, Austrije, Češke i Italije. Posle iscrpne diskusije doneti su zaključci, poznati pod imenom „Tivolske rezolucije“, a koji se mogu svesti na tri osnovne teze:

1. Svi Južni Sloveni čine jedan narod i zato treba svim snagama raditi na njegovom konstituisanju.
2. Ujedinjenje Južnih Slovena treba ostvariti u granicama Austrougarske, koju treba pretvoriti u konfederaciju naroda.

3. Ovo ujedinjenje može se ostvariti samo u okviru nacionalno-kulturne autonomije.

Rezolucija je utvrdila poseban interes proletarijata za rešavanje jugoslovenskog pitanja, postavila ga kao pitanje jedinstvene nacije Jugoslovena, ali ne u državnompravnom i političkom, već u kulturnom smislu. Cilj austrougarskih Jugoslovena socijalista bio je da se konstituišu kao kulturno-autonomna jedinica u potpuno demokratskoj konfederaciji naroda (tzv. podunavske države). U tom cilju oni su želeli da rade na potpunoj demokratizaciji postojeće države, imajući u vidu realne političke prilike i institucije dualističke države. U pogledu celokupnog južnog slovenstva i onog preko austrougarske granice, Rezolucija naglašava da ono treba da stvori jedinstven narod, da je u tom smislu svim „sadašnjim jugoslovenskim narodima“ potreban zajednički kulturni i politički rad, a prvi preduslov za njihov potpuno jedinstven narodni život jeste postizanje sporazuma o zajedničkom jeziku i pravopisu. **Konferencija je održana bez podrške austrijsko-nemačkog socijaldemokratskog vođstva.** Njena neposredna namera bila je da sastavi jugoslovenski program koji će se odupreti državnompravnim (trijalističkim) zahtevima jugoslovenske građanske politike.

Balkanska socijalistička konferencija

Balkanski socijalisti bili su svesni da, pored imperijalističke politike velikih sila, i buržoazije balkanskih država šire mržnju i netrpeljivost među balkanskim narodima. Politika socijaldemokratskih partija Balkana morala

je s toga da zauzme jedinu moguću poziciju povezivanja i saradnje balkanskih socijaldemokratskih partija i zbližavanja balkanskih naroda. Boreći se istovremeno protiv unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja, socijalisti Balkana zajednički su potražili put koji je jedini mogao dati pravi odgovor na rešenje balkanskog pitanja. Socijalistička koncepcija balkanske politike nudila je Balkansku federaciju kao odgovor na sve protivrečnosti balkanskih društava.

Svega šest nedelja posle Tivolske konferencije u Ljubljani, u Beogradu je održana Balkanska socijalistička konferencija od 7. do 10. januara 1910. Ona je održana na inicijativu Dimitrija Tucovića, a na osnovu prethodnog dogovora između SSDP i bugarske Radničke socijaldemokratske partije (tesnih), u prisustvu socijalista iz Srbije, BiH, Hrvatske, Slavonije, Rumunije, Bugarske (bez širokih socijalista), Turske, Grčke, Makedonije i Crne Gore. Balkanska socijalistička konferencija u Beogradu bila je usmerena ka problemima Balkanskog poluostrva. Ona ističe opasnost i štetnost zavojevačkog evropskog kapitalizma na Balkanu, kao i nužnost otpora najpre imperijalizmu Austrougarske, a zatim i uticaju ruskog carizma. U svom referatu na Prvoj balkanskoj socijalističkoj konferenciji, on tretira evropsku diplomatiju kao instrument klasne vladavine i podvlači da su balkanske države postale vlasništvo evropskog kapitala koji ih je uvukao u zajedničku sferu interesa. Tucović ističe da šovinistička i ekspanzionistička politika domaćih buržoazija, ne samo da ugrožava balkanske narode, već je ujedno i element međusobne borbe velikih sila. Tucovićeve analize međubalkanskih odnosa ne otkrivaju samo njihovu klasnu, kapitalističku, i imperijalističku suštinu i nove,

izmenjene aspekte međunarodnih političkih odnosa, već mu daju i osnovu za izgradnju klasno dosledne balkanske socijalističke politike. Rezolucija ove konferencije stavila je u prvi plan borbe naroda koje su izraz težnje za ekonomskim i političkim osamostaljenjem. Pritom se u njoj ističe da je evropski kapitalizam uvukao Balkan, zemlje i narode na jugoistoku Evrope u opseg svoje žestoke eksploatacije, iscrpljujući njihove privredne snage, sprečavajući njihov razvitak i napredovanje i ugrožavajući im i sam opstanak. Težnje balkanskih naroda mogu se ostvariti suzbijanjem antagonizama između naroda, radom na njihovom zbližavanju, podsticanjem težnji za punom demokratskom samoupravom i nezavisnošću naroda Balkana. Ta se promena ne može izvesti militarističkom politikom balkanskih monarhija, ni oslanjanjem na kapitalističke evropske države, već jedino klasnom borbom proletarijata. Posle Tucovićevog referata, došlo je do načelnog sukoba između dva suprotna gledišta. Jednog pod uticajem austromarksizma, koji je zastupao Juraj Demetrović, predstavnik Socijaldemokratske partije Hrvatske i onog (ortodoksno) marksističkog, koji je zastupao Dimitrije Tucović.

Istorijski značaj prve Balkanske socijalističke konferencije jeste u tome što je na njoj prvi put razmotreno ekonomsko, nacionalno i političko pitanje Balkana i pitanje njegovog međunarodnog položaja, što je zasnovana zajednička politika balkanskih socijalista, koja je po odnosu prema malim narodima i njihovoj sudbini, antikapitalističkom, antiimperijalističkom, internacionalističkom, demokratskom i humanističkom sadržaju želela da bude revolucionarna. Na tim osnovama izra-

sla je i razvila se ideja (kao i politički program) o Balkanskoj socijalističkoj federaciji kao istorijskom cilju balkanske socijalističke politike, koji se može ostvariti samo putem klasne borbe proletarijata. U skladu sa odlukama Prve balkanske socijalističke konferencije, druga socijalistička balkanska konferencija trebalo je da bude održana u Sofiji 1911, ali zbog sukoba između bugarskih tesnih i širokih socijalista nije održana. Zbog toga je u Beogradu, u septembru 1911, održana „prethodna konferencija“, koja u svojoj rezoluciji ističe da je cilj borbe balkanskih socijalista savez slobodnih balkanskih naroda. Tek posle antiratne akcije balkanskih socijalista protiv Prvog balkanskog rata, povezivane sa borbom za demokratsku federaciju balkanskih naroda, program o balkanskoj demokratskoj federaciji bio je prihvaćen od strane Socijalističke internacionale i mnogih partija koje su joj pripadale. Najviše su se tako definisanoj politici suprotstavljale austrijska i nemačka partija. Nakon izbijanja Prvog svetskog rata, okupacije Srbije i pogibije Dimitrija Tucovića, SSDP, koja je bila glavni zagovornik Balkanske federacije, praktično je prestala da postoji. Iako je poginuo jedan od ključnih tvorca modernog koncepta Balkanske federacije, ona se kao deo programa zadržala u svim balkanskim socijaldemokratskim partijama sve do kraja rata. U svakoj prilici, bugarski, srpski, rumunski, makedonski i grčki socijalisti postavljali su Balkansku socijalističku federaciju kao alternativu tada postojećem ratu i tražili prestanak ratnih dejstava. To su tražili bugarski i srpski predstavnici u parlamentima, to su tražili rumunski, grčki i makedonski radnici na javnim skupovima organizovanim

protiv rata. U leto 1915. godine, u Bukureštu je održana Druga balkanska socijalistička konferencija, koja je bila prva međunarodna antiratna konferencija socijalista (pre konferencije u Cimervaldu), sa delegacijama iz Rumunije, Bugarske, Srbije i Grčke. Glavni organizatori ovog skupa bili su Kristijan Rakovski, istaknuti član rumunske Socijaldemokratske partije i Dimitar Blagoev, vođa bugarske Socijaldemokratske radničke partije (tesnih). Ishod konferencije bio je stvaranje Balkanske radničke socijaldemokratske federacije, vođene načelima revolucionarnog socijalizma i političkom strategijom Balkanske federativne republike. Služeći se kriterijumima koji su navedeni na početku, možemo konstatovati da je ideja o Balkanskoj federaciji jedna od retkih autentičnih i autohtonih ideja kod srpskih, jugoslovenskih i balkanskih socijaldemokrata. Prvo, ta ideja nije preuzeta ni od jedne zapadnoevropske partije, već je izraz autentične politike. Drugo, obe konferencije, i jugoslovenska i balkanska, održane su uprkos protivljenju austrijske, odnosno nemačke socijaldemokratije, a Rezolucija koja je doneta na Prvoj balkanskoj socijalističkoj konferenciji bila je uperena direktno protiv interesa austrijske i nemačke socijaldemokratije i usmerena na rušenje Austrougarske države i poretka. Balkanski socijalisti doveli su svojom zajedničkom akcijom ostale partije Socijalističke internacionale pred svršen čin, pa su one, posle antiratne agitacije povodom Prvog balkanskog rata, bile prinuđene da prihvate Balkansku federaciju kao jedan od ciljeva, ne samo balkanskih partija, već i čitave Socijalističke internacionale. Treće, Balkanska federacija se od ideje pretvarala u praktičan program, jer su svi

socijalisti na Balkanu – od onih koji su bili zastupljeni u parlamentu do onih koji tad nisu imali oformljene organizacije – javno zastupali ovu ideju kao sopstvenu. Naravno, domet te praktične politike, usled generalno slabo razvijenog balkanskog radničkog pokreta, nije mogao biti veliki, ali je to ipak bila jedina politika koja je zajednički i istovremeno sprovedena na čitavoj teritoriji Balkana.

Oktobarska revolucija u Rusiji, koja je stvorila prvu radničku državu na svetu, ojačala je revolucionarni internacionalizam na Balkanu. Takođe, novoo-snovana Treća internacionala (poznatija kao Komunistička internacionala ili skraćeno Kominternu) okupila je u svojim redovima revolucionarne socijaliste iz svih krajeva Balkana. Kominternu je prihvatila stvaranje Balkanske federacije kao osnovu svoje politike prema Balkanu. Za komuniste je socijalistička balkanska federacija predstavljala „jedini izlaz iz đavolskog kruga nacionalističke mržnje, rasparčavanja na državice, bede i imperijalističke eksploatacije“. U toku 1919. godine, „Balkanska radnička socijaldemokratska federacija“ pretvorena je u „Balkansku komunističku federaciju“, nakon čega su balkanski komunisti koordinirali svoje akcije u skladu sa principima balkanskog internacionalizma. Jugoslovenski komunisti smatrali su da je Kraljevina SHS, stvorena posle Prvog svetskog rata, „država u kojoj vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije“. Komunistička partija Jugoslavije smatrala je svojim zadatkom da vodi borbu protiv ugnjetavanja u svim njegovim oblicima i da potpomaže nacionalni oslobodilački pokret. KPJ je vodila borbu za

pravo samoopredeljenja svih „ugnjetenih nacija“, stalno naglašavajući polovičnost takvih mera i podsećajući da je jedino pravo rešenje stvaranje federacije radničko-seljačkih republika Balkana. Između 1924. i 1931. u Beču je izlazio višejezični list *Balkanska federacija*, koji je izdavala Balkanska komunistička federacija, a jedno vreme ga je uređivao Ognjen Prica. Krajem dvadesetih godina prošlog veka, Kominternu je, umesto dotadašnjeg opredeljenja za svetsku revoluciju, usvojila program „socijalizma u jednoj zemlji“, nakon čega je balkanski internacionalizam zamro, a internacionalisti postali manjina u komunističkom pokretu. Rukovodstvo KPJ, rastrzano unutrašnjim sukobima, terorom i proganjnjima, nije se nalazilo u zemlji, pa tako nije ni moglo da formira i sprovodi samostalnu politiku. Tek 1937, povratkom rukovodstva u Jugoslaviju i konsolidacijom partije, stvara se pretpostavka za vođenje samostalne politike. Komunisti, međutim, nisu izašli pred narod sa samostalnim programom sve do okupacije i raspoređivanja Jugoslavije od strane okupatora i kolaboracionista. Tek tada, u proglasima izdatim u aprilu, junu i julu, rukovodstvo KPJ poziva narod na borbu. Cilj te borbe bio je proterivanje okupatora i jugoslovenska federacija ravnopravnih naroda.

Posle Drugog svetskog rata, balkanski komunisti pokušali su da osnuju balkansku federaciju, u koju je trebalo da uđu, pored Jugoslavije, još i Bugarska, Albanija i Grčka, ali je, usled protivljenja i opstrukcije s jedne strane SSSR-a, a s druge Velike Britanije, ovaj pokušaj doživeo neuspeh.

Srbija i Albanija: Tucovićeve teze kao osnova za tumačenja događaja Prvog svetskog rata na Balkanu

Istoriografija u Srbiji zainteresovala se, naročito u drugoj polovini osamdesetih, za Prvi svetski rat. Pre tog perioda, samo u određenim trenucima naučna zajednica obraćala je pažnju na to pitanje. Godine 1958. objavljena je važna studija koja se bavila, s jedne strane, vojnim dešavanjima oko Topličkog ustanka, a s druge stradanjem civila, prikazujući i određene aspekte imperijalističkih okupacija na Balkanskom poluostrvu¹. Otprilike dvadeset godina kasnije, pitanjem civilnog stanovništva pod (bugarskom) okupacijom baviće se intenzivno istoričar Vladimir Stojančević. Ipak, njegove studije neće ni na koji način ponuditi čitaocu odgovarajuću interpretaciju o korenima i uzrocima počinjenih zločina i (bugarske) okupatorske politike². Godine 1984, u trenutku kad je socijalistička Jugoslavija već ušla u dekadentnu fazu nakon Titove smrti i izbijanja razarajuće ekonomske krize, istoričar Andrej Mitrović napisao je najznačajnije delo o Prvom svetskom ratu u Srbiji³, u kojem je interpretacija o imperijalističkom karakteru rata na Balkanu

¹ Milivoje Perović, *Toplički ustanak*, Beograd 1958.

² Videti: „Gubici u stanovništvu Srbije i Beograda pod austrougarskom okupacijom za vreme Svetskog rata 1914–1918. godine”, *Godišnjak grada Beograda XXI* (1974), 61–74; „Srbija i srpski narod za vreme rata i okupacije 1914–1918”, *Globus. Srpsko geografsko društvo VII* (1975), 229–237; „Dva popisa žrtava iz sreza Jablaničkog za vreme bugarske okupacije 1915–1918. godine”, *Leskovački zbornik 27/1977*, 121–138.

³ Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984.

prilično dobro artikulirana, iako nedovoljno naglašena. U tom periodu, kad su političke i kulturne vladajuće klase počele da koriste nacionalističku retoriku u cilju uspostavljanja sve veće moći, historiografija je počela da se bavi Prvim svetskim ratom i da velikom brzinom napušta „antifašističke tekovine“ i proučavanje tematika vezanih za Drugi svetski rat. Srbija u periodu od 1914. do 1918. tako se našla u centru pažnje – od 1984. do 1989. Istorijski institut u Beogradu organizovao je svake godine po jedan naučni skup posvećen Prvom svetskom ratu u Srbiji. Zbornici objavljeni posle svakog skupa predstavljaju i danas nezaobilaznu literaturu za proučavanje Velikog rata na Balkanu⁴. Ipak, naročito u člancima o ekonomskim aspektima, vidljiv je drugačiji pristup i drugačija interpretacija u odnosu na dotadašnji glavni narativ vezan za marksističko čitanje istorijskih događaja.

Raspadom socijalističke Jugoslavije, a naročito dolaskom demokratije zapadnog (kapitalističkog) modela, poraslo je interesovanje o Prvom svetskom ratu u Srbiji. Toplički ustanak, vojne pobede, „albanska golgota“ došli su u centar pažnje. Zločini počinjeni nad srpskim stanovništvom dobijaju važno mesto u mnogim publikacijama.⁵ Nakon više od osamdeset godina,

⁴ *Naučni skup Srbija 1915. godine*, Istorijski institut, Beograd, 1986; *Naučni skup Srbija 1916. godine*, Istorijski institut, Beograd, 1987; *Naučni skup Srbija 1917. godine*, Istorijski institut, Beograd, 1988; *Srbija 1918. Godine i stvaranje jugoslovenske države*, Istorijski institut, Beograd, 1989; *Srbija na kraju Prvog svetskog rata*, Istorijski institut, Beograd 1990.

⁵ Vladimir Stojančević, „Sistem okupacione uprave u Srbiji u vreme Topličkog ustanka 1917“, *Leskovački zbornik* 28/1988, 5–10; R. Kostić, „Zločini bugarskih okupatora u Toplici za vreme Topličkog ustanka“, *Leskovački zbornik*, 28/1988, 61–69; Božica Mladenović, *Žena u Topličkom ustanku*, Beograd, 1996; Andrej Mitrović, *Toplički ustanak. Mesto u srpskoj istoriji*, Beograd 1993; Božica Mladenović, *Toplički ustanak 1917: zbirka dokumenata*, Beograd 2007.

ponovno su objavljeni izveštaji švajcarskog kriminologa Rudolfa Arčibalda Rajsa, kao i drugih.⁶ Lokalne historiografije takođe intenzivno proučavaju prilike vezane za Veliki rat na određenim geografskim lokacijama⁷. Na kraju, objavljuju se mnoge studije o vojnim aspektima i bitkama.

S druge strane, naročito prošle godine (2014), organizovane su određene inicijative usmerene kako ka stručnoj, tako i ka široj javnosti. Stogodišnjica izbijanja Velikog rata privukla je pažnju pre svega istoričara i arhivista, koji su na mnogim naučnim skupovima imali priliku da o rezultatima svojih istraživanja i o neobjavljenoj arhivskoj građi javno govore⁸. U tom smislu, moglo bi se reći da je pitanje Prvog svetskog rata dobilo na naučnom nivou na značaju kako u srpskoj, tako i u drugim historiografijama.

Uzimajući u obzir teme koje su bile obrađene, vredi napomenuti da su vojni, politički i diplomatski aspekti bili najviše zastupljeni, dok je tematika vezana za ekonomsku i društvenu dimenziju dobila relativno malo pažnje. Drugim rečima, premalo pažnje bilo je posvećeno tumačenju pravih uzroka Prvog svetskog rata (imperijalizam, društvene i klasne tenzije), a previše posledicama (bitke, nacionalizam). Tokom skupova

⁶ O Rajsu videti: BIANCHI B., *Crimini di guerra e contro l'umanità. Le violenze ai civili sul fronte orientale (1914–1919)*, Milano 2012, 101–150.

⁷ Videti na primer: D. Turović – N. Ivanović, *Leskovac i leskovački kraj 1915–1918*, Leskovac, 2006; M. Stević, *Kruševački kraj u okupaciji 1915–18. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Kruševcu 12. i 13. juna 1998. godine*, Kruševac, 2001; V. Stanković, „Bugarski teror u Prizrenu“, *Baština* 12/2001, 173–178.

⁸ U Srbiji je organizovano nekoliko međunarodnih skupova, među kojima: *Srbi i Prvi svetski rat 1914/1918*, *Srpska akademija nauka i umetnosti*, 13–15. 06. 2014. godine, Beograd; *Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i Velike sile*, Istorijski institut i Institut za strateška istraživanja, 24–25. 09. 2014. godine, Beograd; *Arhiv, Medija, Kultura sećanja u Prvom svetskom ratu*, Arhiv Vojvodine, 29–30. 10. 2014. godine, Novi Sad.

organizovanih u Srbiji, bilo je dosta reči i o zločinima počinjenim nad civilima, naročito od strane austrougarske vojske. Izlaganja se, međutim, nisu bavila uzrocima, nego su imala čisto opisni karakter. Takođe, vrlo malo govorilo se o međunarodnom kontekstu, odnosno o evropskoj dimenziji Velikog rata i o povezanosti između događanja u evropskim društvima.

Iz tog razloga neophodno je, danas više nego ikad, baviti se načinom na koji bi trebalo posmatrati Veliki rat, jer to je ono što nedostaje današnjim tumačenjima, školskim udžbenicima i sl. U tom smislu, treba početi od već (odavno) objavljenih dela koja predstavljaju neophodan osnov za razumevanje tog istorijskog perioda. Jedna od najvažnijih knjiga jeste *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, autora Dimitrija Tucovića. Iako se ne bavi direktno Prvim svetskim ratom, ona sadrži sve elemente potrebne za ispravno sagledavanje Velikog rata na Balkanu.

Knjiga se prvi put pojavila 1914. godine. Ne uzimajući u obzir ratni period, treba napomenuti da je u poratnom periodu knjiga potpuno potiskivana. Naime, novi političko-nacionalni odnosi i novouspostavljena pozicija moći srpske buržoazije na celokupnom jugoslovenskom prostoru onemogućili su njeno širenje.

Ponovo je objavljena 1946. godine, u 15.000 ćiriličnih primeraka i 10.000 latiničnih, sa predgovorom Milovana Đilasa⁹. Činjenica da je za tadašnje prilike odštampana u prilično velikom tiražu jasno govori o odnosu koji je Komunistička partija Jugoslavije imala prema Dimitriju Tucoviću, kao i o tadašnjem tumačenju

⁹ Dimitrije Tucović, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd-Zagreb 1946.

događaja na Balkanu za vreme balkanskih ratova. Potreba za uspostavljenjem dobrih odnosa između Srba i Albanaca u novoj Federativnoj Jugoslaviji imala je takođe određenu ulogu u odluci da se knjiga odštampa i širi po celoj državi: naime, prvi put se javno oštro kritikovala i osudila politika srpske buržoazije prema Albancima na Kosovu, u Makedoniji i Albaniji.

Sam Đilas je u uvodu napomenuo:

„Ponovna pojava Tucovićeve knjige poslije više od trideset godina, danas ima i poseban značaj. Ona učvršćuje bratstvo naroda Jugoslavije i albanskog naroda u borbi protiv imperijalizma, pokazujući da se ni u danima kada je soldateska, po nalogu Pašićeve vlade i vojnih klika, kasapila albanski narod i kopala jaz između njega i srpskog naroda, najnapredniji i najdalekovidniji ljudi Srbije nijesu pomirili sa tom i takvom politikom [...]. Tucovićeva knjiga nije bila slučajna pojava. Ona je nikla u borbi srpskog naroda za nacionalni opstanak, u vrijeme kada je čitav svijet bio obuhvaćen groznicom priprema imperijalističkog rata, a široke mase u Evropi, naročito sitne buržoazije, opijene i zapaljene šovinističkom propagandom.“¹⁰

Knjiga je podeljena je na 4 poglavlja („Iz života Arbanasa“, „Autonomna Arbanija“, „Borbe oko Jadranskog mora“, „Srbija i Arbanija“) i analizira, s jedne strane, položaj Albanije u međunarodnom kontekstu, a s druge i politiku srpske države, odnosno srpske vladajuće klase, u balkanskom kontekstu. Zahvaljujući načinu na koji je napisana i sličnosti između političkih ambicija Srbije i drugih balkanskih država (Bugarska,

¹⁰ Isto, 4-5.

Grčka, Crna Gora i Rumunija), knjiga može da posluži ne samo za razumevanje onog što se događalo između Albanije i Srbije, nego i za bolje shvatanje događaja i odnosa na celom balkanskom poluostrvu za vreme balkanskih ratova i Prvog svetskog rata.

Kao najbolji primeri, mogu poslužiti određeni pasusi, odnosno teze, koje to jasno ilustruju.

1. Pitanje imperijalizma na Balkanu

Analizirajući međunarodni kontekst uoči izbijanja balkanskih ratova, Tucović primećuje kako se oko Albanije, odnosno oko kontrole tog dela Jadranskog mora, odvija borba koja je u suštini produženje borbe oko prevlasti na celom Mediteranu, na kojem se, u tom periodu, suočavaju prvenstveno Austrougarska i Italija. Dok ostale velike sile osvajaju prekomorske oblasti, Austrougarska se fokusira na Balkan, što se vidi, pre svega, po definitivnoj aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. godine, ali i po ekspanzionizmu prema Albaniji. S druge strane, Italija osvaja Dodekanez u ratu protiv Turskog carstva 1911. godine (zbog čega će balkanske države uvideti vojnu i političku slabost Turske i mogućnost za zajednički napad), dok njeni kapitalisti ekonomski prisvajaju Crnu Goru.¹¹ Istovremeno, Kraljevina Srbija ima jasne imperijalističke težnje ka severnoj Albaniji, iako je ta teritorija, već nekoliko decenija, neka vrsta produžetka austrougarske privredne oblasti, odnosno njena „najjužnija provincija”.¹² Imperijalističke težnje srpske vladajuće klase, dakle, morale su

¹¹ *Isto*, 68–71.

¹² *Isto*, 76.

da se suoče da Austrijom: sukob je bio neizbežan, kao što je takozvani Carinski rat i dokazao.

U tom smislu, Tucović naglašava:

„U Srbiji Balkanicus (Stojan Protić) i Dr. Vladan (Đorđević) zastupaju tezu koja ih vodi u apsurdan položaj: da u isto vreme kada se bore protiv zavojevačke politike Austro-Ugarske i Italije preporučuju ili brane zavojevačku politiku Srbije. Njihovo gledište je očajno prosto: Arbaniju hoće da porobe te hoće da porobe, pa kada joj je to suđeno, onda je bolje da taj porobljač bude Srbija nego ove dve velike sile.“¹³

Tucović dodaje da su „nacionalni ideali vladajućih klasa laž iza koje se krije težnja za eksploatacijom naroda u zemlji i porobljavanjem tuđih naroda“.¹⁴

Na Balkanu su, dakle, uoči balkanskih ratova već postojale dve vrste imperijalizma: s jedne strane, velike sile (Austrija i Italija, i u manjoj meri Rusija) pokušavale su da privredno ili vojno osvoje što više teritorija, a s druge strane na sličan način ponašale su se i balkanske države. Stav Srbije, Grčke, Bugarske, Crne Gore i Rumunije, tokom balkanskih ratova, najbolji je dokaz tih „malih“ balkanskih imperijalizama, prerusenih, od strane nacionalnih vladajućih klasa, u težnje za oslobađanje navodno porobljenih nacionalnih teritorija. Kad bi se temeljnije analizirao ceo period od početka XX veka (i možda čak i kraja XIX veka, naročito posle Berlinskog kongresa) do kraja Prvog svetskog rata, jasno bi proizašla jedna jedinstvena slika: imperijalizmi, kako velikih sila tako i balkanskih država, kontinuirano

¹³ *Isto*, 78.

¹⁴ *Isto*, 82.

no se ispoljavaju, suočavaju se i proizvode ratne sukobe, pobune, i naravno represije.

Slučajevi Makedonije i Albanije najbolje ilustruju tu situaciju, jer se upravo na tim teritorijama odvija kontinuirani sukob između tri „lokalna“ imperijalizma – srpskog, bugarskog i grčkog, ali i suočavanje Austro-ugarske i Italije. Pitanje nacionalnog identiteta dovedeno je do najekstremnijih granica: kao rezultat, vojske svih zaraćenih strana počinile su stravične zločine, uključujući masovna etnička čišćenja nad civilima neprijateljske nacionalnosti. Bugarska je 1913. definitivno izbačena sa makedonske teritorije (tačnije, sa teritorije Vardarske Makedonije, na koje je pretendovala još od vremena Sanstefanskog preliminarnog mirovnog ugovora 1878). Ipak, 1915. godine, Bugarska, sada nemački i austrougarski saveznik, okupiraće celu Makedoniju, pa i Kosovo, istočnu i južnu Srbiju, kao i Trakiju. Slična politika denacionalizacije i asimilacije, koju su Srbija i Grčka sprovodile u prethodnom periodu, biće ovog puta glavni instrument zvanične bugarske politike u cilju „oslobođenja“ porobljene braće, a u stvari s namerom da se osvojene teritorije imperijalističkom politikom pridodaju Bugarskom carstvu. Zapadno od Makedonije, tačnije u Albaniji, Austrougarska i Italija vojno će se sukobljavati sve do kraja rata, čiji će ishod doneti Italiji novu „koloniju“ s druge strane Jadrana. Srbija, koja je već 1915. godine morala da uguši u krvi novu albansku pobunu, moći će da nastavi sa svojom imperijalističkom politikom tek po završetku rata, i to pre svega vojnom okupacijom, ali i naseljavanjem albanskih oblasti srpskim življem.

2. Stvarna situacija na osvojenim teritorijama

Govoreći o situaciji u Albaniji nakon intervencije srpske vojske, Tucović primećuje:

„Osvajački upad u Albaniju urodio je ogorčenjem arbanaskoga naroda prema Srbiji i pobunama, a pobune iziskuju nova finansiska i vojnička naprezanja; nesigurnost na novoj zapadnoj granici Srbije nastupila je kao posledica zavojevačke politike prema arbanaskom narodu, a javlja se kao povod stalnoga mobilnoga stanja vojske; iz istoga uzroka došli smo u sukob sa jačim pretendentima na Albaniju, i u zanosu stvaranja velike jadranske države podjarmljivanjem tuđega naroda vlasnici propovedaju neko veliko buduće razračunavanje sa njima. Zaduživanje zemlje, novi državni tereti i militarizam i ostale parazitske ustanove traže od naroda u toliko veće žrtve u koliko ga više večita nesigurnost, opasnost od rata i česte mobilizacije materijalno dave i privredno iscrpljuju. Tako će zahuktali događaji po sili unutrašnje logike stvari gurati iscrpelu našu zemlju iz krize u krizu, iz opasnosti u opasnost, a svi buržoaski organi javnoga mišljenja staraće se da se pravi uzrok tih nedaća zaboravi i odgovornost prenese na drugoga.“¹⁵

Iza represije u Albaniji i na Kosovu, upravo kao iza aneksije Vardarske Makedonije i uspostavljanja vojnog režima 1912. godine, krila se situacija potpuno drugačija od one predstavljene od strane zvanične srpske politike. Pre svega, osvojene teritorije bile su veoma siromašne, a zatim i civilno stanovništvo nije nika-

¹⁵ Isto, 83

ko bilo prijateljski nastrojeno prema zavojevaču. Vojni režim u Makedoniji od 1912. do 1915. bio je veoma strog, i držao je osvojene teritorije praktično odvojene od drugih, starih nacionalnih oblasti. Svi ti navedeni primeri odnose se na politiku Kraljevine Srbije u Makedoniji, Kosovu i Severnoj Albaniji u periodu od 1912. do 1915. Ipak, važno je primetiti da će se od 1915. do 1918. godine Bugarska nalaziti u apsolutno istoj situaciji, odnosno kao zavojevač i okupator u Srbiji i određenim krajevima Makedonije, sprovodeći istu politiku, naročito za vreme Topličkog ustanka 1917. godine.

3. Pitanje zločina

Tokom Prvog i Drugog balkanskog rata, kako smo već naveli, počinjeni su stravični masovni zločini protiv civila svih nacionalnosti. Karnegijeva međunarodna komisija, iako organizovana kao „privatna“ inicijativa, prikupila je vrlo značajnu dokumentaciju o tome. Teza koju su članovi komisije zastupali u tumačenju tih događaja bila je da su počinjena zverstva ipak „tipična“ za balkanske narode i da zato ne treba da čude. S druge strane, potpuno je drugačija, i mnogo značajnija, interpretacija koju je Lav Trocki, tada dopisnik ruskog lista *Luč*, ponudio svojim čitaocima¹⁶. Nije poznato da li je Tucović imao priliku da pročita te članke, ali se ipak njegovo beskompromisno optuživanje srpske vladajuće klase za masovne zločine počinjene nad Albancima, tokom gušenja pobune u severnoj Albaniji 1913. godine, prilično podudara sa tezama Trockog o potrebi Srbije da osvojene teritorije „očisti“ od muslimanskog

¹⁶ Videti: Leon Trotsky, *The Balkan Wars, 1912–13*, New York 1980.

življa. Kao jedan od retkih koji otvoreno zauzima stranu oslobodilačke borbe Albanaca protiv zavojevačke politike srpske buržoazije, Tucović u knjizi *Srbija i Albanija* upoređuje srpsku politiku sa francuskim i nemačkim imperijalizmom u Africi:

„Zavojevačka politika je prodrta vreća. Alžir je koštao Francusku više od ratne odštete koju je 1871. platila Nemačkoj. Južno-afričke kolonije su koštale Nemačku preko milijarde maraka a nisu dale ništa. Zapletena u Albaniji, Srbija bi tek tada videla da je ostale zavojevačke države mnogo lakše stići u vršenju svirepstava prema zavojevanim narodima, nego u podnošenju žrtava na koje otpor tih naroda goni.“¹⁷

Tucovićeve tvrdnje mogao bi ilustrovati još jedan slučaj, a to je represija Topličkog ustanka od strane austrougarske i, naročito, bugarske vojske. Zločini tada počinjeni nad civilima premašili su sve do tada poznate slučajeve, a razlozi pobune, mehanizmi represije i posledice potpuno su identični dešavanjima u severnoj Albaniji dve godine ranije¹⁸. Takođe, 1919. nova albanska pobuna biće ugušena na isti način od strane srpske vojske (sada vojske Kraljevine SHS).

Za bolje tumačenje zavojevačke politike koju su balkanske države sprovodile tokom balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, može se citirati Tucovićeve ocena o srpskoj politici prema Albaniji:

„Srbija je htela izlazak na more i jednu svoju ko-

¹⁷ Dimitrije Tucović, *nav. delo*, 96.

¹⁸ Videti: Milovan Pisarri, *Gušenje Topličkog ustanka – VMRO na čelu represije*, Vojnoistorijski glasnik, 2/2011, 28-49.

loniju, pa je ostala bez izlaska na more a od zamišljene kolonije stvorila je krvnoga neprijatelja. (...). Vojni i politički korak ličio je na kakav politički 'špacir' koji će u istoriji srpskoga naroda ostati kao najkrvaviji spomenik jednogodišnjega ratnoga režima buržoazije i najbolji svedok njegove bezobzirnosti prema životima ljudi.“¹⁹

Interesantno je spomenuti i ovo: kada je izbila albanska pobuna, Tucović primećuje da je srpska vlada preko zastupnika ministra spoljašnjih dela izjavila da će Arbanasi biti „primerno kažnjeni“, buržoaska štampa je tražila istrebljenje bez milosti, a vojska je to izvršavala. Tucović to naziva „kolonijalnim ubijanjima“, poput onog što su radili Englezi, Holanđani, Francuzi, Nemci, Italijani i Rusi²⁰.

4. Pitanje stradanja sopstvene vojske

Nešto što je posebno važno u vezi sa balkanskim ratovima, Prvim svetskim ratom i mnogim drugim imperijalističkim pohodima, jeste prava situacija kod agresorske (i na kraju pobjedničke) vojske, koja je često daleko drugačija od one predstavljene javnosti ili dostupne u svim politikama sećanja. Junaštvo, bratstvo, čast, ponos ustupaju mesto najgorem divljaštvu:

„Vlada je gurnula vojnike bez ikakve političke direktive, posela njome veliki deo arbanaskih oblasti bez ikakvih strogih naređenja o držanju vojske prema

¹⁹ Dimitrije Tucović, *nav. delo*, 97-98.

²⁰ *Isto*, 109.

samopouzdanim arbanaskim plemenima. (...) I čim je soldateska, ostavljena samoj sebi, soldateska iza koje se politički upravljači nisu videli, došla u dodir sa arbanaskim stanovništvom, ona je počinila takvu pustoš koji je arbanaski narod gurnuo u očajnu borbu za održanje. Tako je otvorena serija kolonijalnih borbi koje sa većim ili manjim prekidima traju od prelaska srpske vojske preko turske granice do danas i kojima se kraja još nigde ne vidi. Slepá i gluva prema najgrubljoj praksi kolonijalnog istrebljenja koje je soldateska vršila, buržoaska štampa je podigla paklenu poviku protiv 'arnautskih divljaštava' i ta je povika rasla sa nemoći vlade da odoli pritisku svojih moćnih suparnika oko Arbanije. (...) Arbanaska pobuna septembra meseca, zbog koje je Srbija morala ponovo mobilisati blizu tri divizije, je klasičan primer kako se kolonijalni ratovi izazivaju. (...) Svi izvori za život bili su presečeni. (...) Vojni režim nije samo obustavio poslove i presekao redovne izvore zarade, već je popljačkao od stanovništva celu gotovinu ljudske i stočne hrane (kontribucione takse)²¹.

Uloga vojske u represiji je, dakle, nemilosrdna, zločinačka i uperena protiv civilnog stanovništva. Nisu samo zločini u pitanju, nego uništavanje celokupnog privrednog i društvenog sistema u cilju kolonijalnog porobljavanja albanske populacije. Iste slike će još jedanput biti aktuelne za vreme bugarske okupacije Srbije i Makedonije.

Pored toga, sama vojska je bila žrtva imperijalnog pohoda na Albaniju: „Po albanskim planinama sprski

²¹ *Isto*, 106–109.

vojnici i oficiri umirali su od zime, gladi i bolesti“²², napisao je Tucović. I tokom balkanskih ratova, većina vojnika svih zaraćenih strana umrla je od bolesti, gladi i slično, a ne u borbama, a pred povlačenje 1915. mnogim srpskim vojnicima bilo je jasno šta ih čeka u albanskim planinama. Kako definisati odluku srpske vlade i vrhovne komande da uoči povlačenja mobilišu sve dečake od 12 do 18 godina, navodno, kako ne bi pali Austrijancima u ruke? Po poznatim podacima, od njih 30.000 oko 20.000 je stradalo u Albaniji ili neposredno posle prelaska albanskih planina; i na kraju, za vreme povlačenja, srpski oficiri su se i te kako plašili albanskih osveta zbog represije 1913. Danas, međutim, sve to ostaje u senci velikog stradanja srpskih vojnika i zverstava počinjenih „bez razloga“ od strane albanskog življa na Kosovu i u Albaniji.

5. Makedonsko pitanje

Ključan za razumevanje takozvanog makedonskog pitanja, koje će biti aktuelno i tokom Prvog i Drugog svetskog rata, sve do stvaranja socijalističke Jugoslavije, jeste opis koji Tucović daje povodom (ne)dogovorene podele Makedonije između balkanskih država:

„Kada je iz tih oblasti naporima narodnih masa tursko gospodarstvo istisnuto, stupili su napred vlasnički krugovi balkanskih država sa punim šakama planova o deobi zadobivenih oblasti na osnovu istorijskih i nacionalnih prava, ekonomskih i političkih nužnosti. Ali, eto zla! Deoba nije moguća a da se ne pogazi nacionalni princip, ne ugrozi državni opstanak, ne po-

²² Isto, 99.

vrede stvarni privredni interesi i uobražena i preživela istorijska prava.“²³

U ovom kratkom članku nećemo ulaziti u detaljnu analizu makedonskog pitanja, ali je dovoljno napomenuti da je nacionalni princip, po kojem su se male kapitalističke balkanske države nekad vodile, i danas u centru pažnje. Nažalost, ni stručnjaci – a pre svega istoričari – u zapadnom svetu nisu uspjeli ili nisu hteli da na nacionalno pitanje gledaju na pravilan način, odnosno kao na instrument koji vladajuće političke klase koriste u određenim istorijskim trenucima.

Prvi svetski rat bio je samo još jedno preslikavanje balkanskih ratova i prilika opisanih u knjizi *Srbija i Albanija*.

6. Kraj

Jedan aspekt, koji je danas potpuno zaboravljen, a koji pruža najjasniju sliku o imperijalističkim težnjama na Balkanu u periodu od 1912. do 1918. godine, jeste ekonomska eksploatacija osvojenih teritorija. Nijedna od zavojevačkih politika nije zagovarala mirno pripajanje određenih oblasti naseljenih drugim narodima, a ponekad nije ni krila ekonomske interese koji su bili od krucijalnog značaja za ubeđivanje javnosti. Kraljevina Srbija uvek je na severnu Albaniju gledala kao na svoju buduću primorsku oblast kroz koju će se slobodno odvijati trgovina sa Evropom i svetom. Ipak, najčešće su osvojene teritorije postajale male kolonije, čija je privredna eksploatacija trebalo da zadovolji apetit novih vladajućih klasa. Makedonija je trebalo da bude izvor

²³ Isto, 111.

bogatstva za srpsku, bugarsku i grčku buržoaziju, a Srbija je imala istu ulogu za vreme Prvog svetskog rata za bugarsku vladajuću klasu. Austrougarska i Bugarska eksploatisale su sve što su mogle – od poljoprivrede do rudarstva i privredne proizvodnje. U ratnom periodu, kad je glad kosila civilno stanovništvo, naročito u zemljama pod engleskom pomorskom blokadom, okupirane teritorije postale su izvor hrane, a lokalno stanovništvo sve više je trpelo posledice eksploatacije. Primenjivan je, dakle, mehanizam koji sve sile primenjuju u svojim kolonijama, bez obzira na to da li se nalaze u Africi, Aziji ili u samoj Evropi: isti mehanizam koji je srpska buržoazija upotrebljavala na osvojenim teritorijama 1912. godine, i koji će Austrougarska i Bugarska primenjivati kako u Srbiji tako i u Makedoniji i u okupiranim delovima Grčke tokom Velikog rata.

Na kraju ovog kratkog članka, vredi se još jedanput pozvati na Tucovićeve tvrdnje o pravom načinu na koji treba gledati na srpsku politiku u Albaniji i, dodajemo, na balkanske ratove i na Prvi svetski rat na Balkanu:

„Lancima kojima je htela okovati tuđi narod buržoazija je stegnula slobodu svoje zemlje i svoga naroda (...). Kao predstavnik proletarijata koji nije nikada bio izmećar zavojevačke politike vladajućih klasa, socijalna demokratija je dužna pratiti korak u korak istrebljivačku politiku vlasnika prema Arbanasima, žigosati je kao varvarstvo koje se pod lažnim izgovorom ‘više kulture’ vrši, kao klasnu politiku buržoazije koja se najštetnije odražava po klasne interese proletarijata, kao antinarodnu zavojevačku politiku koja dovodi u

opasnost mir i slobodu zemlje i silno pogoršava položaj narodnih masa.“

Nada, koja ne sme da ostane samo nada, leži u nastojanju da se političkom borbom ponovo uspostavi sistem u kojem će se balkanski ratovi i Prvi svetski rat tumačiti kao rezultat imperijalističkih politika, i to treba da bude predmet školskog programa, univerzitetskog obrazovanja, kao i zvanične politike sećanja. U tom smislu knjiga *Srbija i Albanija* mora da postane nezaobilazna lektira za sve one koji žele da proučavaju pitanje Prvog svetskog rata na ovim prostorima.

MILOŠ LEKIĆ

Srpska socijaldemokratska partija i njen izlazak na parlamentarne izbore u Kraljevini Srbiji 1903–1914.

Uvod

Parlament, kao savremena institucija, ako izuzmemo staleške feudalne skupštine, svoj razvitak doživeo je u epohi moderne istorije, najpre u zemljama Zapadne Evrope, kao rezultat aspiracija širih narodnih masa da preko svojih predstavnika u skupštini ostvare kontrolu nad obavljanjem državnih poslova. Funkcionalnost parlamentarnog sistema u demokratskom procesu najpre je ustanovljena u Engleskoj, u XVII veku, kada su se preko političkih stranaka birali poslanici koji su ograničavali moć vladara.¹

U Srbiji se, početkom XIX veka, javlja skupština, za vreme Prvog srpskog ustanka, nastala iz nahijskih skupština u Beogradskom pašaluku.² Posle Drugog srpskog ustanka obrazovana je ponovo skupština nahijskih knezova, ali znatno umanjenog značaja u odnosu na onu iz Prvog ustanka. Ona se sastajala dva puta godišnje i jedina funkcija joj je bila prikupljanje poreza za sultana po nahijama.³ Kao ustanova, prvi put je

¹ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1979, 7

² Mada je pre ustanka postojala ustanova knežinske skupštine, koja je imala lokalni karakter, ali je bila sankcionisana sultanovim hatišerifom posle Kočine krajine kojim je garantovan neki vid autonomnog uređenja.

³ Branislav Gligorijević, *nav. delo*, 19

priznata ustavom iz 1835, sa određenom ulogom u državnim poslovima, ali kako ustav nije stupio na snagu, tako ni zakonski predlog o skupštini nije zaživeo. Ustavom iz 1869. godine donesen je zakon kojim Skupština dobija zakonodavnu vlast, ali bez prava zakonodavne inicijative, i tek ustav iz 1888. godine predviđa šire ingerencije skupštine i to tako što joj je dato potpuno učešće u zakonodavstvu, kao i inicijativa prilikom donošenja zakona.⁴ Ovaj vid parlamentarnog režima trajao je do 1894. godine, kada je izvršen državni udar kralja Aleksandra Obrenovića, čime je ukinut poslednji ustav i zaveden apsolutistički režim, a skupština izgubila svaki značaj. Ovo političko razdoblje potrajalo je do Majskog prevrata 1903, kada na presto dolazi kralj Petar I Karađorđević, čime je uspostavljeno stanje od 1888, a samim tim i parlamentarni režim.⁵

Osnivanje Srpske socijaldemokratske stranke i njen izlazak na izbore 1903. godine

Rušenje dinastije Obrenovića, 29. maja 1903. godine, već postojeće partije – Radikalna, Liberalna i Napredna – dočekale su prilično oslabljene frakcionaštvom i gubitkom političke oštrice, uzrokovanim promenama ustava i vlada koje su neretko bile neutralne, odnosno vanstranačke.⁶ Apsolutistički režim je za sobom ostavio posledice na strukturu ovih stranaka, koje su, kako bi opstale, bile prinuđene da menjaju svoje stranačke programe ili da ih dopunjuju, kao i da se stapaju sa

⁴ Isto, 8

⁵ Isto, 9–10

⁶ Olga Popović-Obradović, *Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903–1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma*, Beograd 1994, 333

drugim političkim organizacijama.⁷ Na prvim izborima, raspisanim za 8. septembar 1903, u nastupajućem političkom razdoblju nazvanom parlamentarni režim, prvi put učestvuje Srpska socijaldemokratska stranka, pošto su se stekli uslovi za razvoj političkih organizacija posle obrenovićevskog apsolutizma, pa je na političku scenu Kraljevine Srbije stupilo udruženje radničkog pokreta. Nesumnjivo da je osnivanje partije bilo inspirisano raspisivanjem ovih skupštinskih izbora.⁸

Socijalističke ideje u Srbiji pojavile su se sedamdesetih godina XIX veka pod uticajem Svetozara Markovića. Međutim, realizacija tih ideja nije daleko odmakla. Razloga za to je više, počev od represije policijskog režima, preko slabih organizacionih sposobnosti tadašnjih socijalističkih vođa, do malobrojnosti radničke klase i njene slabe organizovanosti. Tek razvojem kapitalističkih odnosa i industrije u mladoj srpskoj državi, do izražaja su dolazile duboke klasne razlike, što je uslovalo sve jaču potrebu za afirmacijom radničkog identiteta. Pečat transponovanju socijalističkih ideja iz malog kruga sledbenika u širi format organizovanog pokreta dao je Radovan Dragović, čija organizaciona umešnost i odlučnost predstavljaju prekretnicu u istoriji srpskog socijalizma. Pod uticajem marksističkog učenja, Dragović je pristupio formiranju pokreta na klasnim osnovama, razvijajući političku i ekonomsku borbu usmerenu na metamorfozu društva i revolucionarno razračunavanje sa kapitalizmom kada se za to stvore uslovi.⁹

Geneza Srpske socijaldemokratske stranke datira

⁷ Чедомил Митриновић, *нав. дело*, 152.

⁸ Mira Bogdanović, *Srpski radnički pokret 1903–1914: naličje legende*, Zagreb 1989, 10; 140

⁹ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, Beograd 1982, 86–87

iz 1901, kada je osnovano Beogradsko radničko društvo koje je predstavljalo prvi socijaldemokratski organizovan pokret sa ciljem socijalističke agitacije, kako u Beogradu tako i u unutrašnjosti.¹⁰ Širenje socijalističkog pokreta pod uticajem radničkog društva iziskivalo je potrebu za formiranjem organizovanijeg rukovodstva, te je naredne godine osnovan Centralni odbor sa zadatkom unificiranja pokreta, razvijanja sindikalnih organizacija, uređivanja *Radničkih novina*,¹¹ kao i donošenja zaključaka o političkim i ekonomskim prilikama itd.¹²

Početak 1903. godine, usled snažne reakcije vlade generala Dimitrija Cincar-Markovića, oličene u cenzurisaniu i ukidanju štampe (*Radničke novine* su ukinute u martu 1903.), ukidanju sudske nezavisnosti, kreiranju senatske većine prema sopstvenom nahođenju,¹³ došlo je do organizovanog protesta trgovačkih pomoćnika,¹⁴ socijalističke i demokratske omladine, radnika i sirotinje, 23. marta 1903. U protestima je poginulo petoro ljudi, a dosta lica je ranjeno. Martovske demonstracije su u istoriji radničkog pokreta predstavljale prvi masovni sukob između socijaldemokrata i režima kralja Aleksandra, ali po nekim istoričarima i uvod u finalni obračun sa poslednjim Obrenovićem 29. maja.¹⁵

Nakon likvidacije kraljevskog para došlo je do

¹⁰ Uloga društva u potpunosti je odgovorila svrsi, jer je nastupilo omasovljavanje klasnog radničkog pokreta. Videti: Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 88–89

¹¹ *Radničke novine*, glavni organ socijalističkog pokreta, koje su počele da se štampaju 1897. godine u Beogradu i iste godine su zabranjene. Ponovo su počele da izlaze početkom 1902. *Српска социјалдемократска партија. Грађа (1901–1905)*, Нолит, Београд 1966, стр. 658

¹² Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, str. 89–90

¹³ ССДП (1901–1905), 175

¹⁴ Koji su imali poseban razlog za protest zbog vladine naredbe o pregledu i slikanju, odnosno stavljanju fotografija u radne knjižice. Videti: ССДП (1901–1905), 53–55; Nikola M. Popović, *Dimitrije Tucović. Njegov život i rad*, Beograd 2014, 44

¹⁵ Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 91

procesa oporavka političkih struktura u zemlji. Klasni pokret takođe je iskoristio period slobodnog razvika, kako bi se što čvršće organizovao. Prvo je, još pre ubistva kralja i kraljice, 15. maja 1903, osnovan Glavni radnički savez, kao centralna organizacija sa osnovnim zadatkom da okuplja sindikalna i radnička udruženja po Beogradu i unutrašnjosti, radi borbe za unapređenje položaja radnika.¹⁶ Ubrzo se obnovio rad *Radničkih novina* (13. juna), preko kojih je objavljen poziv Radničkog saveza za održavanje prvog kongresa 20. jula 1903. Tada se još nije predviđalo osnivanje političke formacije radničke klase, ali kako smo već spomenuli, ubrzanje priprema za osnivanje stranke stoji u najtešnjoj vezi sa raspisivanjem skupštinskih izbora za 8. septembar 1903. Parlamentarizam, u koji su socijalisti želeli da se uklope, predstavljao je politički vid borbe u skladu sa principima Druge internacionale. Iako je postojala revolucionarna koncepcija vrha srpskih socijaldemokrata, primarna želja bila je osvajanje vlasti putem izbora za skupštinu.¹⁷ U radničkoj štampi, pre osnivanja socijaldemokratske stranke, izražavala se tendencija legalizma: „Stoga je jedini način i pravi put da i radnici dođu do svojih predstavnika, ako svi budu svesni svoga položaja, ako budu toliko politički jaki i organizovani da su u stanju da i na tom političkom polju povedu borbu sa buržoazijom – vladajućom klasom i svom birokratijom. Politička moć, učešće u zakonodavstvu, jedina su sredstva kojima teško ekonomsko stanje rad-

¹⁶ Društva koja su inicirala osnivanje Radničkog saveza bili su sindikati tipografa, građevinaca, metalnih radnika, trgovačkih pomoćnika i ostalih, kao i Beogradsko radničko društvo u celini. Mira Bogdanović, *nav. delo*, 10–11; 238; Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 114–115

¹⁷ Kosta Nikolić, *Radikalna levica u Srbiji 1903–1921*, Beograd 1994, 310

nika ne samo da može da se popravi, nego iz osnova izmeni...“¹⁸

Na osnivačkom kongresu Srpske socijaldemokratske stranke, usvojeni su program i statut i izabrano je rukovodstvo partije. Program je, uz izvesne promene, bio donesen po ugledu na program Socijaldemokratske partije Nemačke, čime se isticala potpuna posvećenost učenju nemačke socijalne demokratije, a samim tim i Druge internacionale. Izglasana su rukovodeća tela – Partijski odbor i Kontrolna komisija (prvo telo je brojalo 7, a drugo 9 članova). U izvršni Partijski odbor izabrani su Dragiša Lapčević i Nikola Veličković, kao predsednici, a Kosta Jovanović i Radovan Dragović kao sekretari. Za stranački organ koji je predstavljao partijski program uzete su *Radničke novine* i sastavljeno je uredništvo na čelu sa Dragovićem. Što se tiče skupštinskih izbora, odlučeno je da stranka na njih izađe samostalno.¹⁹ Osnovna načela stranačkog programa bila su opšte pravo glasa, sloboda štampe, građanske slobode, pravedno opozivanje, ženska prava, besplatnost školovanja, lečenja i pravne pomoći itd. U programu je bila zastupljena politička borba protiv militarizma i zaštita radničke klase, kao i uvođenje njenog zakonodavstva. Prema projektu partijskog statuta, određene su ingerencije stranačkih tela sa naglaskom na to da je kongres najviša instanca u partiji (Član 8), koja bira partijsku upravu i kontrolnu komisiju (Član 9, Tačka 2).²⁰

Na osnivačkom kongresu izrađena je partijska izborna strategija. Odlučeno je da se na izbore izađe

¹⁸ ССДП (1901–1905), 15

¹⁹ *Isto*, 75

²⁰ *Isto*, 76–80

samostalno, uz promovisanje stranačkog programa, te da se učestvuje na opštinskim i skupštinskim izborima, ali ne u svim okruzima. U partijskoj objavi, 25. jula 1903. godine, u *Radničkim novinama* stoji sledeće: „... u izborima za okružne skupštine i okružne odbore uzeće se učešća docnije i ukoliko socijaldemokrati kao takvi mogu u okružnim skupštinama i okružnim odborima zastupati program Srpske socijaldemokratske stranke...”²¹ Razlog zašto je stranka ovako postupila ležao je u tome što se plašila da će se uz radničke simpatizere po okruzima provući glasovi seljaka za koje su smatrali da su nepouzdana zbog klasne nepodobnosti.²² Kako bilo, stranka je uzela učešća na izborima 8. septembra 1903, istakavši svoju listu kandidata u dvanaest gradova i dva okruga. U predizbornim borbama korišćeno je vreme za agitaciju i širenje stranačkog programa po unutrašnjosti zemlje. Na izborima, stranka je osvojila ukupno 2.627 glasova (1.719 u gradovima i 908 u okruzima) i jedan poslanički mandat. Tako je skupština Kraljevine Srbije prvi put u svojoj istoriji dobila socijalističkog predstavnika izborom dr Mihajla Ilića u Kragujevcu.²³

Obračun sa unutarstranačkom opozicijom i partijski nastup na izborima 1905. i 1906. godine

Mladi radnički politički pokret, zasnovan na principima savremene socijalističke političke organizacije, ubrzo je došao u ideološke sukobe sa opozicijom

²¹ *Isto*, 75

²² Mira Bogdanović, *Srpska socijaldemokratska partija i seljaštvo 1903–1914*, Tokovi, 1–2, Beograd 1996, 115

²³ Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 159–160

unutar svojih redova. Na površinu su isplivala dva koncepta koja su datirala iz perioda još pre osnivanja partije, da bi se zaoštrila krajem 1903. Grupa „starih socijalista“, predvođena Jovanom Skerličem, Miloradom Popovićem, Kostom Jovanovićem i Ljubom Jovčićem, u suštini je bila protiv stvaranja partije, odnosno protiv isticanja političke borbe klasnog pokreta, koji je još uvek nedovoljno razvijen u Srbiji, smatrajući da je momenat za to preuranjen. Umesto toga, oni su tvrdili da se iz sve snage treba koncentrisati na ekonomsku borbu, koja će ojačati sindikate, a samim tim i klasnu svest radničke klase, pa će partija prirodnim procesom dobiti svoju jasniju ideološku konturu. Nasuprot njima stajala je grupa „mlađih socijalista“, marksista, predvođenih Radovanom Dragovićem, Dimitrijem Tucovićem i Trišom Kaclerovićem, koja se zalagala za postojanje radničke partije obrazovane po nemačkom modelu, koja se u svojoj zemlji etablirala kao značajan politički faktor.²⁴ Ovaj konceptualni antagonizam privremeno se primirio u vreme osnivanja stranke, pa su tako u upravu izglasani predstavnici obeju frakcija.

U periodu između I i II kongresa stranke, zaoštrila se borba između dve struje. Grupa okupljena oko Dragovića uviđala je da je pozicija partijske organizacije unutar radničkog pokreta sve slabija u odnosu na sindikalnu, pre svega u organizacionom smislu, zbog čega su organizovane pripreme za II kongres Radničkog saveza i Socijaldemokratske stranke, sa ciljem postepene eliminacije opozicije unutar pokreta.²⁵

Drugi kongres Glavnog radničkog saveza (28–29.

²⁴ Mira Bogdanović, *Srpski...*, 11; 190

²⁵ Isto, 188–189

mart 1904), posle početnih izveštaja, otvorio je Dimitrije Tucović svojim referatom „Sindikalne organizacije“, u kojem je istakao da je za ukupan razvoj radničkog pokreta nužna jača povezanost sindikata i partije: „... među našim sindikatima i našom partijom vlada potpuna harmonija i dužnost nam je da je i dalje održimo i razvijemo... Politički i sindikalni radnički pokret idu podvojenim putevima popravljanja stanja radničke klase... Ali politički pokret, parlamentarna akcija, politička organizacija i štampa ne koriste sindikalnom radničkom pokretu samo time što im je jedan cilj, nego i time što se politički pokret bori za zakonske osnove jednog zdravog, bujnog sindikalnog pokreta...“²⁶ Zatim je, kritikujući teorije o političkoj neutralnosti sindikata, predložio ukidanje radničkih društava, kako bi se razvijali centralizovani sindikati: „... današnje naše radničke organizacije ili su sjedinile u sebi ponešto od svih vrsta organizacija, nesposobne za privrednu borbu, ili su one sindikati bez strogo opredeljenih zadataka.“²⁷ Predlozi iz ovog referata bili su prihvaćeni, čime je omogućen jak uticaj partije na radničke organizacije.

Drugi kongres Srpske socijaldemokratske stranke (29. i 30. mart 1904) afirmisao je grupu okupljenu oko Radovana Dragovića kao vodeću u partiji, izborom njenih kadrova na rukovodeća mesta, pa su tako za predsednike izabrani Dragiša Lapčević i Nikola Veličković, a za sekretare Radovan Dragović i Nikola Nikolić. Izmenom statuta Kongresu je, kao partijskoj ustanovi, potvrđen primat, a partijska uprava dobila je jaču ulogu. Uprava je prema statutu dobila odlučujuću reč

²⁶ Синдикални покрет у Србији (1903–1919), Београд 1958, 22–23

²⁷ Isto, 20

prilikom sastavljanja kandidatskih listi za opštinske i skupštinske izbore (Član 8), zatim isključivo pravo na kontrolisanje uređivanja partijskih listova i časopisa, kao i za davanje dozvole za pokretanje istih (Član 20). Kongres je doneo odluku o obrazovanju mesnih i kvartovskih organizacija, umesto dotadašnjih povereništava, koja su bila pod direktnom kontrolom partijske uprave (članovi 3, 4, 7).²⁸ Ovakvo centralističko ustrojstvo stranke proisteklo je iz želje za što bržim omasovljavanjem partije, jačanjem uticaja i političke moći u zemlji, po ugledu na Nemačku socijaldemokratsku partiju,²⁹ ali i stvaranjem povoljnijih uslova za obračun sa unutarstranačkom opozicijom.

Povod za oštru borbu između dve grupe bio je tekst „Sindikati i radnička partija“ Milorada Popovića, objavljen u listu *Svest*, koji je pokrenula opozicija marta 1904. Ovaj tekst kritikuje osnivanje partije i zalaže se za političku neutralnost sindikata. Borba se prenela i na statutarne odredbe II kongresa, u kojima se opozicija nije slagala sa pojačanom centralističkom organizacijom partije, a posebnu kritiku uputila je na rezoluciju o štampi. Svojom aktivnošću opozicija uspeva da kreira svoje uporište u radničkim organizacijama, kao što su Društvo tipografskih radnika, Udruženje trgovačkih pomoćnika, Savez drvodeljskih radnika itd., što je predstavljalo ozbiljnu destabilizaciju radničkog pokreta u celini. Nakon gašenja lista *Svest*, opozicija praktično u istom sastavu osniva društvo „Novo vreme“, 8. oktobra 1904, a ubrzo i istoimeni list, što je bilo protivno odredbi statuta stranke, posle čega je izrečena

²⁸ *ССДП (1901–1905)*, 215; 200–202; Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 97–98

²⁹ Kosta Nikolić, *nav. delo*, 310

javna osuda od strane partije u novembru 1904.³⁰ Ubrzo nakon ove osude, Glavna partijska uprava formira komisiju koja razmatra postupke pripadnika opozicije i donosi odluku o njihovom isključenju iz partije 17. decembra 1904, što je partijska uprava prihvatila nekoliko dana kasnije. Ovom odlukom iz partije su isključeni Milorad Popović, koji je nekoliko meseci kasnije preminuo, Jovan Skerlić i Kosta Jovanović, koji su svoju političku delatnost nastavili u Samostalnoj radikalnoj stranci i još sedam opozicionara, čime je potvrđena pobjeda mladih socijalista marksista, a u partiji je bilo očuvano kakvo-takvo jedinstvo.³¹

Nakon izbora 1903, obrazovana je homogena vlada Pašićevih radikala, uz podršku poslaničkog kluba Samostalne radikalne stranke, koji se formalnopravno nisu odvojili jedni od drugih.³² Odnosi dve radikalne partije izazivaće fluktuaciju na političkoj sceni i česte skupštinske krize. Skupštinski izbori, zakazani za 10. jul 1905, raspisani su usled problema sa skupštinskom većinom, pa je Pašić kralju predložio raspuštanje skupštine i raspisivanje prevremenih izbora.

Za Srpsku socijaldemokratsku stranku ovi izbori bili su na neki način test posle unutarstranačkog razračunavanja. Na III kongresu partije, održanom juna 1905, donesena je rezolucija o okružnim izborima, u kojoj je odlučeno da se na njih još ne izlazi,³³ što će biti poštovano i na narednim izborima 1906. i 1908. godine. Na ovim izborima partija je nastupila samostalno promišćući se kao izrazito antiburžoaska: „... gomilajući

³⁰ Mira Bogdanović, *nav. delo*, 195; 202; Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 98–99

³¹ *CCДП (1901–1905)*, 223–224; 247; Mira Bogdanović, *nav. delo*, 251–252

³² Što će se dogoditi krajem 1904; Olga Popović Obradović, *nav. delo*, 336

³³ *CCДП (1901–1905)*, 431

neradom bogatstvo u svoje ruke, eksploatišući radnike do krajnjih granica, buržoazija stvara za njihovo oslobođenje, za oslobođenje celog čovečanstva. Kad sredstva za rad budu svojina društva, tada će biti uništena eksploatacija u svakom obliku, a umesto bede radni narod živeće u izobilju. Taj će cilj radnička klasa postići samo borbom i sopstvenom snagom... Na dan izbora 10. jula glasaće se u prvom redu za ili protiv buržoaskog društva.“³⁴ Stranka je na izborima učestvovala u 12 gradova, dobivši 2.608 glasova i dva poslanička mandata izborom Dragiše Lapčevića u Beogradu i Milana Marinkovića u Pirotu.³⁵ Rezultati partije na ovim izborima pokazali su da je stranka uvećala broj svojih glasača za više od 50%, što je za tadašnje rukovodstvo predstavljalo ogroman uspeh.

Ubrzo nakon ovih, održani su izbori za poslanika za grad Beograd, 18. decembra 1905. godine, zbog smrti dotadašnjeg poslanika M. D. Boškovića.³⁶ Srpska socijaldemokratska stranka je odlučila da njen kandidat bude radnik Luka Pavićević. Odlukom da kandiduje Pavićevića stranka je želela da pokaže da socijaldemokratski program i radnička klasa imaju jednog radnika za predstavnika u skupštini: „... izborom jednog radnika, pak, podigao bi se neobično moralni ugled radničke klase u Srbiji; ona bi pokazala da je na velikoj visini intelektualnog razvića; da je sposobna ne samo da ide za drugim, no i sama da rukuje moćnim oružjem socijalističke teorije i prakse; da je u stanju da iz svoje

³⁴ *Isto*, 455

³⁵ *Isto*, 570; Mada postoje nesuglasice oko tačnog broja glasova, pošto Sergije Dimitrijević u svom delu navodi cifru od 2.571 glasa. *Srpski...*, 161; kao i Cedomil Mitrinović i Miloš N. Brašić. Videti: *Југословенске народне скупштине...*, 156

³⁶ *Сабрана дела Димитрија Туцовића*, књ. 1, Београд 1975, 369

sopstvene sredine, iz svog nedra, izbaci jake borce.“³⁷ Na ovim izborima, za jedan mandat socijaldemokrate dobile su 1.463 glasa i za samo 56 glasova izgubili su od Samostalne stranke.

Vanredni izbori 1906, zakazani za 11. jun, bili su rezultat nestabilne većine samostalaca u skupštini, koji su posle prošlogodišnjih izbora formirali vladu.³⁸ Socijalisti su programski odredili bliže ciljeve za izbornu borbu, kojima su se jasno deklarirali pred biračima. U svom programu determinirali su državni zajam, naružanje, železnice i trgovinski ugovor kao glavna agitaciona sredstva. U partijskom *Manifestu* od 1. maja 1906. piše: „... Socijalna demokratija biće i ovih izbora, kao i prošlih, jedina stranka koja će i u agitaciji i u skupštini biti protiv zajma... Tridesetogodišnje zaduživanje Srbije bilo je tridesetogodišnje osiromašenje naroda i zemlje... Socijalna demokratija ne da militarizmu ni groša ni čoveka. Ali pobeda njena (misli se na socijaldemokratiju) biće u tome što ćemo i ovih izbora zadobiti pristalica za naš program: da se stajaća vojska zameni narodnom.“ Kao što vidimo, dok su se protivili državnim zajmovima i finansiranju vojske iz budžeta, dotle su se zalagali za razvoj železnica i trgovinske ugovore: „Moć radničke klase leži u razvitku industrije, koja se bez dobrih, modernih saobraćajnih sredstava ne može zamisliti... Isto tako socijalna demokratija traži i trgovinske ugovore sa ostalim zemljama, jer se danas ekonomsko i kulturno razvijanje jednog naroda ne može ni zamisliti bez redovnog saobraćaja sa ostalim kulturnim svetom.“ Pored ovih tačaka, stranka se u skladu sa svojim

³⁷ *Сабрана...*, књ. 9, 146

³⁸ Olga Popović Obradović, *nav. delo*, 337

programom na izborima zalagala za opšte pravo glasa, pravo na koaliciju, zaštitno radničko zakonodavstvo, ukidanje postojećeg zakona o radnjama i posrednih poreza: „... Buržoazija želi da zadrži ili poveća današnji cenz od 15 din. neposredna poreza, zato što on oduzima biračko pravo radništvu i sirotinji, koja bi glasala za nas a protiv nje... Sa takvom istom mržnjom i neprijateljstvom buržoazija ustaje protiv sindikalne borbe: protiv prava udruživanja i štrajkovanja... Zato on (misi se na proletarijat – M. L.) mora izvojevati i priznanje i zakonsku zaštitu te borbe na osnovici neograničenog prava koalicije... Zakonsko utvrđenje osmočasovnog radnog dana, zaštita dečjeg i ženina rada, pregled radionica, ograničenje prekovremenog i noćnog rada, to su mere radničke zaštite kojima će, uvereni smo, naše partijske i sindikalne organizacije oživeti izbornu agitaciju... Zar poznati zakon o radnjama nije najbolji dokaz o reakcionarnim i za radnike neprijateljskim smerovima buržoaskih stranaka...? Slika socijalne bede srpskog radništva ne bi bila potpuna kad ne bismo spomenuli posredne poreze. Kad se zna da one čine 2/3 državnih prihoda, a da nju poglavito plaća srpska sirotinja... Ono što buržoazija nije otela kao gospodar u radionici, otima kao gospodar u državi.“³⁹

Rezultati na ovim izborima pokazali su napredak socijaldemokrata u broju glasova. Stranka je istakla svoje kandidatske liste u 14 gradova i osvojila 3.412 glasova osvojivši jedan poslanički mandat pobedom Dragiše Lapčevića u Beogradu.⁴⁰

³⁹ *Сабрана...*, књ. 1, 433–440

⁴⁰ Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 161

Uzroci krize, dolazak Dimitrija Tucovića na čelo stranke i izlazak na izbore 1908. godine

Prema historiografiji radničkog pokreta, kriza je trajala od 1905. do VI kongresa Srpske socijaldemokratske stranke u aprilu 1908. godine. Za jedan od uzroka krize uzima se smrt Radovana Dragovića, jednog od osnivača političkog pokreta, a postepeno ozdravljenje organizacionog tkiva nastupilo je dolaskom Dimitrija Tucovića na mesto sekretara partije. Krivicu za stagnaciju istoričari radničkog pokreta preneli su i na članove oportunističkog rukovodstva koji su tada izbili u prve redove i koji su bili nedovoljno ideološki potkovani i slabih organizacionih sposobnosti.⁴¹

Međutim, za Miru Bogdanović ovakva skica perioda krize prilično je proizvoljna, što je uzrokovano težnjom istoričara radničkog pokreta da prikažu pojedince koji su presudno uticali na razvoj organizacije. U svojoj studiji *Srpski radnički pokret 1903–1914* ona se bavi detaljnom analizom aspekata vezanih za ovu problematiku, koju ćemo ukratko izneti u ovom radu.

Prvo, nesumnjivo da je smrt Dragovića zadala težak udarac vođstvu pokreta, a njegovo postepeno slabljenje uzrokovano je, između ostalog, odsustvom Dragovićevih sledbenika Tucovića i Triše Kaclerovića i pasivizacijom Dragiše Lapčevića. Pa ipak, pitanje krize mnogo je kompleksnije i, već nakon godinu dana od osnivanja stranke, uočava se da broj članova stagnira, a da je krajem 1905. polovina napustila redove stranke zbog neplaćanja članarine. Zajedno sa ovim nedaćama treba istaći i sukobe koji su postojali među vodećim lič-

⁴¹ *Isto*, 101

nostima partije, a do kojih je dolazilo usled netrpeljivosti, zavisti i ambicija, a koji su se reflektovali i na članstvo.⁴² Na svojevrsnu demotivisanost radnika da uzmu ozbiljnijeg učešća u političkoj organizaciji i da razvijaju svoju klasnu svest, uticao je prioritet ekonomske borbe, koju su sindikati u to vreme prilično živahno vodili, iskazujući u brojnim štrajkovima svoju borbu za bolje materijalne uslove života radnika.⁴³ Stoga su pokazivali indiferentnost prema stranci, ignorisali su partijsku štampu i literaturu, te prouzrokovali diskontinuitet rada u partijskim organizacijama. Krivicu za ovakav rasplet deli i stranačko rukovodstvo. Donekle, to se dogodilo i zbog prevelikih očekivanja od integracije nemačkog socijaldemokratskog modela, jer je u toj zemlji klasna svest radništva, ipak, bila na zavidnom nivou. U Srbiji, vođstvo partije gubilo je iz vida stepen razvoja (ako ga je uopšte i bilo) klasne svesti tadašnjeg radnika. Krivica im se može pripisati i zbog nedostatka sistemskog i kontinuiranog rada sa svojim članstvom.⁴⁴ Tucović je to primetio i za svoj najvažniji zadatak, po preuzimanju čelne pozicije u partiji 1908, smatrao je rešavanje problema organizacije i agitacije, te je reformisao socijalističku školu i osnovao agitacionu biblioteku sa zadatkom *sistematskog školovanja podmlatka* i kreiranja klasne svesti.⁴⁵

Izlazak iz krize pojedini pripadnici rukovodstva (Dušan Popović, Tasa Milivojević i dr.) videli su u dolasku Dimitrija Tucovića na čelo stranke. Oni su se, u

⁴² Mira Bogdanović, *nav. delo*, 19–21

⁴³ Sindikati su u to vreme živeli svojim životom i delovali nezavisno od partije, i pored težnji i proklamacije o unificiranoj političkoj i ekonomskoj borbi. *Isto*, 30

⁴⁴ *Isto*, 25–27

⁴⁵ *Isto*, 36; *Саборна...*, 385; 535

proleće 1908, po ovom pitanju obraćali Tucoviću, koji je tada boravio u Berlinu na doktorskim studijama.⁴⁶ O kulminaciji krize i njenoj pretnji po funkcionisanje partije, u jednom pismu upućenom iz Berlina Tasi Milivojeviću, Tucović piše kako je naslućivao da stanje u pokretu nije kako treba, „ali da je bolesno stanje prešlo već u trulež koja preti da nam upropasti pokret, to već nisam znao. Vi ste bili dužni da me o stanju stvari obavestavate, a vi to niste činili“. U nastavku Tucović izražava bojazan da je možda već sve gotovo, ali i spremnost da se vrati u Srbiju i pomogne: „Ja bih se, dragi moj Taso, stideo sebe, ako bih u ovakvim prilika- ma ostao skrštenih ruku – iako je možda sve dockan. Ja smatram za svoju dužnost da se Partiji i Savezu stavim na raspoloženje; gotov sam da sve planove o daljim studijama napustim i da pripomognem...“⁴⁷

Na VI kongresu Srpske socijaldemokratske stran- ke, održanom u Beogradu od 13. do 15. aprila 1908, Dimitrije Tucović bio je izabran za prvog sekretara. U Partijsku upravu ušli su, na mesto predsednika, Niko- la Veličković i dr Nedeljko Košanin, dok je za sekreta- ra, pored Tucovića, izabran Nikola Nikolić. Tucović je, pored ove partijske uloge, preuzeo funkciju urednika *Radničkih novina*.⁴⁸

Parlamentarna kriza 1908. bila je uzrokovana op- strukcijom skupštine od strane ujedinjenje opozicije, koja je zahtevala vanredne izbore. Opozicione stranke uputile su zahtev za slobodne izbore kralju i u takvoj situaciji, suočena sa ustavnom krizom, radikalska vla-

⁴⁶ Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 103

⁴⁷ *Сабрана...*, књ. 2, 66–69

⁴⁸ *Исто*, књ. 9, 387;

da raspisuje izbore za 18. maj 1908.⁴⁹ Srpska socijaldemokratska stranka i na ove izbore izašla je samostalno, u skladu sa svojim političkim programom, zalažući se u svom proglasu, na prvom mestu, za opšte pravo glasa odnosno za „borbu za osnovno pravo građana. Bez toga prava nema, niti ikada može biti, demokratije. A demokratija je baš vama, radnicima, najpotrebnija... pa zato zahtevamo da ceo narod bude zastupljen u Skupštini, da ova bude uistinu narodna skupština, u kojoj će narod sam sebi da kroji kapu“. Zatim protivnost militarizmu, zajmovima, apanažama i koncesijama, koji, po socijaldemokratama, guraju radnike u najočajniji položaj: „iako vojni budžet guta preko polovine državnih prihoda izdato je samo u prošloj godini još i 45.000.000 dinara za novo oružje. To brzo rastenje izdataka za vojsku, gura zemlju u sve veći dug i opterećuje poglavito budžet radničke klase... Stara je skupština uspešla da zaključi zajam, nabavi topove i rešava pitanja o apanaži... da reši masu industrijskih koncesija kojima se olakšavaju uslovi za rentiranje kapitala“. Zalagali su se za zakon o radnjama i zakon o osiguranju radnika, u kojima je traženo sledeće: *kraći radni dan, veće nadnice, povoljniji uslove rada, osiguranje radnika u bolesti, iznemoglosti, nesrećnim slučajevima i besposlici*.⁵⁰ Rezultati na ovim izborima pokazali su blagi pad stranke u broju glasova. Socijaldemokrate su istakle svoje kandidatske liste u 13 gradova, dobivši 3.056 glasova i jednog poslaničkog predstavnika u skupštini, Trišu Kaclerovića izabranog u Kragujevcu.⁵¹

⁴⁹ Olga Popović Obradović, *nav. delo*, 339–340

⁵⁰ *Сабрана...*, књ. 2; књ. 9, 137–142; 403–407

⁵¹ Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 161; Prema drugom izvoru socijaldemokrate su dobile 3.043 glasa. Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *nav. дело*, 159

Period SSDP 1908–1912. i učešće na izborima 1912. godine

Period 1908–1912 u stranačkom životu vezanom za pitanja unutrašnje politike, najviše su obeležili borba za donošenje Zakona o radnjama i agrarno pitanje, koji su korišćeni kao agitaciona sredstva u komunikaciji sa članstvom i biračima. Projekat Zakona o radnjama, koji je sa neuspehom usvajan u skupštini za vreme parlamentarnog režima, od samog njegovog početka, podstakao je Srpsku socijaldemokratsku stranku, nakon rasprava u skupštini, da generiše program, koji će u osnovi služiti za zaštitu radnika od, kako su smatrali, loših zakonskih rešenja buržoaskih stranaka. Taj zadatak na sebe je preuzeo Dimitrije Tucović, i dok je još boravio u Berlinu na doktorskim studijama izradio je jednu brošuru pod nazivom *Zakon o radnjama i socijalna demokratija*, u martu 1908, sa ciljem izgradnje stavova radničkog pokreta o esencijalnim pitanjima vezanim za njihovo funkcionisanje u Srbiji. U svojoj knjižici Tucović je skicirao odredbe predloženog zakona od strane ministra narodne privrede Koste Stojanovića, uočavajući njegove mane koje bi se pogubno reflektovale na radnike u celini, to jest na zanatlijske i industrijske radnike. On se u ovom radu nije bavio samo kritikom članova zakona, već je davao rešenja pokušavajući da utemelji segment partijskog programa vezanog za pitanje radničkog zakonodavstva.

Tucović u svojoj brošuri analizira pitanje zaštite dece, mladeži i žena, te razmatra u kakvim uslovima ova populacija treba da se zaštiti od *preterane eksploa-*

tacije. Zatim se bavi pitanjem radnog vremena, odnosno njegovim regulisanjem, za koje tvrdi da je „temelj na kome leži cela građevina radničke zaštite.“ Zahteva zabranu prekovremenog rada, kao i rada nedeljom i u praznične dane. Naredno poglavlje u radu je posvećeno obezbeđenju zarade, i u njemu se detaljno bavi načinima na koje poslodavac može da ugrozi isplatu radnika. Zalaže se za uvođenje preventivnih mera protiv nesrećnih slučajeva na radu, kao i za obavezu naknade štete i krivičnu odgovornost poslodavca za povrede radnika u svom preduzeću. Kako bi se ove mere poštovale, zahtevao je stvaranje ustanova za izvršenje i dalje razvijanje zaštitnog radničkog zakonodavstva, u sklopu kojih bi bile privredne inspekcije, izborni privredni sudovi i radničke komore.⁵²

Završni projekat Zakona o radnjama izglasan je u skupštini 10. juna 1910. godine. Zakon je predviđao desetočasovno radno vreme za industrijske i zanatske radnike, dvanaestočasovno za trgovačke pomoćnike i osmočasovno za decu, zabranu rada nedeljom i praznikom, priznanje prava na koaliciju i štrajk, osiguranje u slučaju nesreće i bolesti itd. Po odredbi Zakona, 1911. osnovana je Radnička komora, sa zadatkom da se stara o interesima radnika i doslednoj primeni Zakona, a godinu dana kasnije formirani su „sudovi dobrih ljudi“, koji su posredovali u sporovima između radnika i poslodavaca.⁵³ Iako nije mogao da predstavlja potpunu satisfakciju, Zakon je ipak ograničavao eksploataciju radnika, što je za socijaldemokrate posle sedam godina borbe za donošenje ove uredbe moglo da predstavlja

⁵² Videti: *Сабрана...*, књ.2, 83–133

⁵³ Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 152

pobedu u izvesnom smislu. Ali borba se ovim nije završila, ona je samo promenila formu, pa je sad nastupila borba za primenu ovog Zakona, a ona je trajala do Prvog svetskog rata.

Ozbiljniji pristup agrarnom pitanju Srpska socijaldemokratska partija primenila je na VIII kongresu 1910. Tom prilikom partija se jasnije odredila prema selu, izglasavajući Rezoluciju o agrarnom pitanju, kojom je bilo predviđeno osnivanje partijskih organizacija po seoskim oblastima, osnivanje čitaonica i održavanje zborova.⁵⁴ Pobjeda ortodoksne marksističke grupe u unutarstranačkom sukobu 1904. godine, potvrdila je da nikakav odnos prema selu nije ranije postojao. Ovu pojavu najbolje objašnjava diskusija na drugom kongresu stranke: „Tražiti glasove te konservativne i reakcionarne mase za nas, kao socijaldemokrate, ne samo da ne bi bilo pohvalno, već i štetno. Ona bi možda pod uticajem svoga neraspoloženja prema drugim strankama, dala nama glasove jednoga izbora, da nam ih odrekne smesta idućih izbora, kad vidi da joj mi ne mislimo pomagati time što bi točak istorije vraćali unatrag.“⁵⁵ Iz ovoga se vidi bojazan da ne nastupi devijacija prilikom profilisanja proleterske klase, što je donekle i opravdano zaključkom: „... u industrijski razvijenim zemljama same prilike postavljaju proleterijat u sredinu socijalističke stranke i daju joj njegov karakter, a u privredno začmalim zemljama kao što je naša, koja u tom pogledu pokazuje izvestan deficit, može se desiti da u stranci proleterijat ostane u manjini prema stranim elementima, i da stranka od toga izgubi mnogo od svog prole-

⁵⁴ Mira Bogdanović, *Srpska...*, 117

⁵⁵ *ССДП (1901–1905)*, 253

terskog karaktera.“⁵⁶ Pa ipak, Mira Bogdanović u ovom ignorisanju seoskih masa u osnovi vidi podozrivost, nepoverenje, čak i strah socijaldemokrata od seljaka, strah koji je postojao i posle 1910, a možda i zato što nisu imali da ponude nikakav agrarni program.⁵⁷

U predstavci Dimitrija Tucovića o glavnim pitanjima na VII kongresu partije, mesto među glavnim tačkama našlo je i agrarno pitanje. Tucović konstatuje da je seljak izuzetno konzervativan, i da kao takav predstavlja stub za buržoaske stranke sa njihovim *reakcionarnim* programima. Međutim, on je između ostalog predviđao da će razvoj kapitalizma u poljoprivredi, kao što je to slučaj sa industrijom, podstaknuti njeno potčinjavanje kapitalističkim zakonima i dalju pauperizaciju seoskog stanovništva, na šta računa socijaldemokratija: „Razoravanje kućnjega rada na selu, uništenje prirodne privrede i pobeda novčane, zavisnost sela od promenljivih čudi pijace, zatim prodiranje industrije na selo, uništenje ili potiskivanje sitnoga gazdinstva hipotekom, zelenaštvom, porezima, militarizmom, to su pojave koje silno utiču i na antikolektivističku lobanju seljaka i otvaraju vrata za prodiranje socijaldemokratije u redove seoskoga stanovništva.“⁵⁸

Potrebu okretanja partije prema seoskom stanovništvu, Mira Bogdanović u svojoj studiji tumači kao rezultat poražavajućeg nastupa na parlamentarnim izborima u prethodnom periodu, zaključujući da su potencijali u gradovima bili donekle iscrpljeni, ako se uzme u obzir broj glasova stranke na izborima.⁵⁹

⁵⁶ Preuzeto: Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 166

⁵⁷ Mira Bogdanović, *Srpska...*, 115

⁵⁸ *Сабрана...*, књ. 3, 295

⁵⁹ Mira Bogdanović, *Srpska...*, 119–120

Najznačajniji parametar za partijsko angažovanje na selu bili su redovni izbori raspisani za 1. april 1912. godine, na kojima je partija učestvovala u 21 gradu i 7 okruga. U svojoj predizbornoj kampanji stranka je rasturila izborne proglose i brošure, predstavljajući svoj program u agitacionom i propagandnom maniru. Na izborima je dobila 24.787 glasova (od čega u gradovima 3.936 a u okruzima 20.851 glas), tako dobivši dva predstavnika u skupštini, izborom Dragiše Lapčevića u Podrinskom (4.518 glasova) i Triše Kaclerovića u Požarevačkom okrugu (4.670 glasova).⁶⁰ Izborni rezultat potvrđuje opravdanost otvaranja agrarnog pitanja i ukiđanja zabrane izlaska na okružne izbore iz perspektive partijskog omasovljavanja, pa je tako partija od narednih izbora, zakazanih za 1. avgust 1914, a koji se nisu održali zbog početka Prvog svetskog rata, očekujući mnogo, istakla kandidatske liste u svih 17 okruga.⁶¹

Zaključak

Uoči Prvog svetskog rata, Srpska socijaldemokratska partija imala je oko 5.200 članova, 8.200 članova sindikata i približno 25.000 glasača.⁶² U odnosu na tadašnje građanske stranke, formacijski je bila minorna, ali programski je preuzimala na sebe krajnje širok dija-pazon krucijalnih ekonomskih i političkih pitanja, uopšte vezanih za radnike, a kasnije i za seljake, ističući ih kroz svoj stranački program.

U prvom planu stranačkog programa predviđala

⁶⁰ Sergije Dimitrijević, *nav. delo*, 161

⁶¹ Mira Bogdanović, *Srpska...*, 121

⁶² Vlado Strugar, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914–1918*, Zagreb 1963, 11

se borba za opšte pravo glasa i radničko zakonodavstvo, za radničko osiguranje i za Zakon o radnjama, na osnovu čega su kreirali partijsku taktiku u predizbornim aktivnostima. Posebno su isticali težnje ka građanskim slobodama i slobodi štampe, smatrajući ih kao osnovne preduslove za organizovanu borbu i uspešnu akciju radničkog pokreta u celini. Ideološka imanentnost srpskih socijalista utemeljena je na izrazitim anti-buržoaskim i antimilitarističkim stavovima, oslikavajući težnje ka slobodnom društvu, koje do svoje potpune slobode mora da pređe revolucionarni put, uzrokujući celokupni preobražaj u srpskom društvu.

Osnivanjem Srpske socijaldemokratske stranke, na politički teren Kraljevine Srbije ulazi partija koja je po svom partijskom ustrojenju i organizovanju političke i ekonomske borbe krajnje specifična, za razliku od do tada etabliranih političkih stranaka. Njenu odanost marksističkoj teoriji reprezentovala je grupa mladih socijalista, predvođena Radovanom Dragovićem, Dimitrijem Tucovićem, Trišom Kaclerovićem, Dušanom Popovićem i drugima, koja je u političkim i ekonomskim uslovima, koji su vladali u tadašnjoj Srbiji, predstavljala jednu modernu, samostalnu partiju s ciljem osvešćivanja radnika, koji su bili žrtve sopstvene ekonomsko-socijalne i kulturne zaostalosti. Postepeni uspeh partije u njenom radu, praćen pre svega rezultatima na parlamentarnim izborima, ostaviće zauvek otvoreno pitanje dokle bi razvoj srpskih socijaldemokrata dosegao u Kraljevini Srbiji, da nije izbio Prvi svetski rat.

Izvori i literatura

- Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1979.
- Vlado Strugar, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914–1918*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1963.
- Vlado Strugar, *Socijaldemokratske stranke o stvaranju Jugoslavije*, Rad, Beograd, 1965.
- Kosta Nikolić, *Radikalna levica u Srbiji 1903–1921*, Beograd, 1994.
- Mira Bogdanović, *Srpski radnički pokret 1903–1914: Naličje legende*, Globus, Zagreb, 1989.
- Mira Bogdanović, *Srpska socijaldemokratska partija i seljaštvo 1903–1914*, Tokovi, 1–2, Beograd, 1996.
- Nikola M. Popović, *Dimitrije Tucović; njegov život i rad*, Mostart, Beograd, 2014.
- Olga Popović Obradović, *Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903–1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma*. Beograd, 1994.
- Радничке новине, 1903–1914*
Сабрана дела. Димитрије Туцовић, 10 књига, Рад, Београд, 1975–1981.
- Сабрана дела. Душан Поповић, 2 књиге, Рад, Београд, 1975–1981*
- Сергије Димитријевић, *Социјалистички раднички покрет у Србији 1870–1918*, Нолит, Београд, 1982.
- Сергије Димитријевић, *Димитрије Туцовић марксистички неимар Српске социјалдемократске странке*, Историјски гласник, Научна књига,

Београд, 1949.

Синдикални покрет у Србији (1903–1919), Рад,

Београд, 1958.

Српска социјалдемократска партија. Грађа (1901–1905),

Нолит, Београд, 1966.

Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић,

Југословенске народне скупштине и сабори, Народна

скупштина Краљевине Југославије, Београд, 1937.

